कालदेशाभ्यां रणैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्टबलो गच्छे-
द्राजा वृद्धादपि रतः । अकृशस्त्वाप्यथो यायादनृतावपि पाण्डव ॥१३॥
तूणाश्मानं वाजिरथप्रवाहां ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् । पदा-
तिनागैर्बहुकर्दमां नदीं सपत्ननाशे नृपतिः प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
अथोपपत्त्या शकटं पद्मवज्रञ्च भारत । उशना वेद यच्छास्त्रं
तत्रैतत् विहितं विभो ॥ १५ ॥ चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबल-
दर्शनम् । स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६ ॥ बलं
प्रसादयेद्राजा निक्षिपेद्बलिनो नरान् । ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र
सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७ ॥ सर्व्वथैव महाराज शरीरं धारये-
दिह । प्रेत्य चेह च कर्त्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८ ॥ एव-
मेतन्महाराज राजा सम्यक् समाचरन् । प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति
प्रजा धर्म्मेण पालयन् ॥ १९ ॥ एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्त्तितव्यं
प्रजाहितम् । उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि ॥ २० ॥
भीष्मेण सर्व्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च । मयाप्यवश्यं वक्तव्यं
प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ २१ ॥ एतत् सर्व्वं यथान्यायं कुर्व्वीथा भूरि-
दक्षिण । प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥ २२ ॥
अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत् पृथिवीपतिः । पालयेद्वापि धर्म्मेण
प्रजास्तुल्यफलं भवेत् ॥ २३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते ।
भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १ ॥ भीष्मे स्वर्गमनु-
प्राप्ते गते च मधुसूदने । विदुरे सञ्जये चैव कोऽन्यो मां वक्तु-

मर्हति ॥ २ ॥ यत्तु मामनुयास्तीह भवानद्य स्थिते स्थितः ।
कर्त्तास्मि तन्महीपाल निर्वृतो भव पार्थिव ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्म्मराजेन धीमता ।
कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४ ॥ पुत्र संश्राम्यतां ताव-
न्ममापि बलवान् श्रमः । इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्य्या भवनं
तदा ॥ ५ ॥ तमासनगतं देवी गान्धारी धर्म्मचारिणी । उवाच
काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातः स्वयं तेन
व्यासेन त्वं महर्षिणा । युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ॥ ७॥

धृतराष्ट्र उवाच । गान्धार्य्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महा-
त्मना । युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि न चिरादनम् ॥ ८ ॥ अहं
हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्द्यूतदेविनाम् । पुत्राणां दातुमिच्छामि
प्रेतभावानुगं वसु । सर्वं प्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥९॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्म्मराजाय प्रेषयामास वै
तदा । स च तद्वचनात् सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १० ॥ ततः
प्रतीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः । क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च
शूद्राश्चैव समाययुः ॥ ११ ॥ ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरा-
त्तदा । ददृशे तं जनं सर्वं सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ १२ ॥ समवेतांश्च
तान् सर्वान् पौरान् जानपदांस्तथा । तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तांश्च
सुहृज्जनम् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणांश्च महीपाल नानादेशसमागतान् ।
उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्रो विशाम्पते ॥ १४ ॥ भवन्तः
कुरवश्चैव चिरकालं सहोषिताः । परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते
रताः ॥ १५ ॥ यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन् काल उपस्थिते । तथा
भवद्भिः कर्त्तव्यमविचार्य्य वचो मम ॥ १६ ॥ अरण्यगमने बुद्धि-
र्गान्धारीसहितस्य मे । व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य
मे ॥ १७ ॥ भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा च वो भूद्विचारणा । अस्माकं
भवताञ्चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ॥ १८ ॥ न च सान्येषु देशेषु

राश्चामिति मतिर्मम । श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः ॥ १९ ॥ उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः । युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ॥ २० ॥ मन्ये दुर्य्योधनैश्वर्य्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः । मम चान्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः । ऋते वनं महाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वे ते कुरुजाङ्गलाः । बाष्पसन्दिग्धया वाचा रुरुदुर्भरतर्षभ ॥ २२ ॥ तानावब्रुवतः किञ्चित् सर्व्वान् शोकपरायणान् । पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शान्तनुः पालयामास यथावद्वसुधामिमाम् । तथा विचित्रवीर्य्यश्च भीष्मेण परिपालितः । पालयामास वस्तात विदितं वो न संशयः ॥ १ ॥ यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् । स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ २ ॥ मया च भवतां सम्यक् शुश्रूषा या कृतानघाः । असम्यग्वा महाभागास्तत् क्षन्तव्यमतन्द्रितः ॥ ३ ॥ यथा दुर्य्योधनेनेदं भुक्तं राज्यमकण्टकम् । अपि तत्र न वो मन्दो दुर्ब्बुद्धिरपराद्धवान् ॥४॥ तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् । विमर्द्दः सुमहानासीदनयात् स्वकृतादथ ॥ ५ ॥ तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु वै कृतम् । तद्वो हृदि न कर्त्तव्यं मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ६ ॥ वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिपः । पूर्व्वमाप्राज्ञ पुत्रोऽयमिति कृत्वा तु जानथ ॥ ७ ॥ इयञ्च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी । गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता युष्मान् याचति वै मया ॥८॥ हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा । अनुजानीत भद्रं

वो व्रजामः शरणञ्च वः ॥ ९ ॥ अयञ्च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरः । सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ॥ १० ॥ न जातु
विषमञ्चैव गमिष्यति कदाचन । चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो
विपुलौजसः । लोकपालसमा ह्येते सर्वधर्मार्थदर्शिनः ॥ ११ ॥
ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः । युधिष्ठिरो महातेजा
भवतः पालयिष्यति ॥ १२ ॥ अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि
वः । एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः । भवन्तोऽस्य
च वीरस्य न्यासभूताः कृता मया ॥ १३ ॥ यद्येव तैः कृतं किञ्चि-
द्व्यलीकं वः सुतैर्मम । यदन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १४॥
भवद्भिर्न हि मे मन्युः कृतपूर्वः कथञ्चन । अत्यन्तगुरुभक्ताना-
मेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १५ ॥ तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां काम-
चारिणाम् । कृते याचेऽद्य वः सर्वान् गान्धारीसहितोऽनघाः
॥ १६ ॥ इत्युक्तास्ते ततः सर्वे पौरजानपदा जनाः । नोचुर्बाष्पा-
कुलाः किञ्चिदीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ १७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।
वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ १ ॥ तूष्णीं भूतां-
स्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपतिः । धृतराष्ट्रो महीपालः पुन-
रेवाभ्यभाषत ॥ २ ॥ वृद्धञ्च हतपुत्रञ्च धर्मपत्न्या सहानया ।
विलपन्तं बहुविधं कृपणञ्चैव सत्तमाः ॥ ३ ॥ पित्रा स्वयमनुज्ञातं
कृष्णद्वैपायनेन वै । वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण ह ॥४॥
सोऽहं पुनः पुनश्चैव शिरसावनतोऽनघाः । गान्धार्या सहितं तस्मात्
समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् श्रुत्वा कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते । रुरुदुः सर्व्वशो राजन् समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ६ ॥ उत्तरीयैः करैश्चापि संच्छाद्य वदनानि ते । रुरुदुः शोकसन्तप्ता मुहूर्त्तं पितृमातृवत् ॥ ७ ॥ हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् । दुःखं संधारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ८ ॥ ते विनीय तमायासं धृतराष्ट्रवियोगजम् । शनैः शनैस्तदान्योऽन्यमब्रुवन् स्वमतान्युत ॥ ९ ॥ ततः सन्धाय ते सर्व्वे वाक्यान्यथ समासतः । एकस्मिन् ब्राह्मणे राजन्निवेश्योचुर्नराधिप ॥ १० ॥ ततः स्वाचरणो विप्रः संमतोऽर्थविशारदः । शाम्बाख्यो बह्वृचो राजन् वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ११ ॥ अनुमान्य महाराजं तत् सदः संप्रसाद्य च । विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ १२ ॥ राजन् वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्व्वं समर्पितम् । वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ॥ १३ ॥ यथा वदसि राजेन्द्र सर्व्वमेतत्तथा विभो । नात्र मिथ्या वचः किञ्चित् सुहृत् त्वं नः परस्परम् ॥ १४ ॥ न जात्वस्य च वंशस्य राज्ञां कश्चित् कदाचन । राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियोऽभवत् ॥ १५ ॥ पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः । न च दुर्य्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृपः ॥ १६ ॥ यथाब्रवीति धर्म्मात्मा मुनिः सत्यवतीसुतः । तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ १७ ॥ त्यक्ता वयन्तु भवता दुःखशोकपरायणाः । भविष्यामश्चिरं राजन् भवद्गुणशतैर्युताः ॥ १८ ॥ यथा शान्तनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च । भीष्मवीर्य्योपगूढेन पित्रा तव च पार्थिव ॥ १९ ॥ भवद्बुद्धियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता । तथा दुर्य्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ २० ॥ न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान् नृप । पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ॥ २१ ॥ वयमास्म यथा सम्यग् भवतो विदितं तथा । तथा वर्षसहस्राणि कुन्तीपुत्रेण धीमता ॥ २२ ॥

पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप। राजर्षीणां पुराणानां भवतां पुण्यकर्मणाम् ॥ २३ ॥ कुरुसम्वरणादीनां भरतस्य च धीमतः। वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ॥२४॥ नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते। उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ॥ २५ ॥ सुसूक्ष्मञ्च व्यलीकन्ते सपुत्रस्य न विद्यते। यत्तु ज्ञातिविमर्द्देऽस्मिन्नात्थ दुर्य्योधनं प्रति ॥ २६ ॥ भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच। न तद्दुर्य्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम्। न कर्णसौवलाभ्याञ्च कुरवो यत् क्षयं गताः ॥ २८ ॥ दैवतन्तु विजानामो यन्न शक्यं प्रवाधितुम्। दैवं पुरुषकारेण न शक्यमपि वाधितुम् ॥ २९ ॥ अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः। अष्टादशाहेन हताः कुरुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ ३० ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना। युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ॥ ३१ ॥ चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा। न च क्षयोऽयं नृपते ऋते दैवबलादभूत् ॥ ३२ ॥ अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः। कर्त्तव्यं निधनं काले मर्त्तव्यं क्षत्रबन्धुना ॥ ३३ ॥ तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः। पृथिवी निहता सर्व्वा सहया सरथद्विपा ॥ ३४ ॥ न स राज्ञां बधे सूनुः कारणं ते महात्मनाम्। न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौवलः ॥ ३५ ॥ यद्विनस्ताः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः। सर्व्वं दैवकृतं विद्धि कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः। धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ॥ ३७ ॥ लभतां वीरलोकान् स ससहायो नराधिपः। द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखम् ॥ ३८ ॥ प्राप्स्यते च भवान् पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम्। वेदधर्म्मश्च कृत्स्नेन सम्यक् च भव सुव्रत ॥ ३९ ॥ दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान् प्रति नो वृथा।

समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ ४० ॥ अनुवत्स्यन्ति वा धीमान् समेषु विषमेषु च । प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान् शीलभूषणान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिबर्हांश्च पार्थिव । पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ ४२ ॥ दीर्घदर्शी मृदुर्दान्तः सदा वैश्रवणो यथा । अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ ४३ ॥ अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभः । ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत् पाति नः सदा ॥ ४४ ॥ विप्रियञ्च जनस्यांस्य संसर्गाद्धर्म्मजस्य वै । न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ ४५ ॥ मन्दा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः । वीर्य्यवन्तो महात्मानः पौराणाञ्च हिते रताः ॥ ४६ ॥ न कुन्ती तव पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती । अस्मिन् जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्द्धितम् । न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ४८ ॥ अधर्म्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः । मानवान् पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्म्मपरायणाः ॥ ४९ ॥ स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् । कुरु कार्य्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् । साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः । विसर्ज्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैः शनैः ॥ ५२ ॥ स तैः सम्पूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा । प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ ततो विवेश भवनं गान्धार्य्या सहितो निजम् । व्युष्टायाञ्चैव शर्व्वर्य्यां यच्चकार निबोध तत् ॥ ५४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १ ॥ स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् । युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः । गमिष्यति वनं राजन्नागतां कार्त्तिकीमिमाम् ॥ ३ ॥ स त्वां कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति । श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः । पुत्राणाञ्चैव सर्वेषां ये चान्ये सुहृदो हताः । यदि चाप्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ॥ ५ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः । हृष्टः सम्पूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ ६ ॥ न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ॥ ७ ॥ विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन् । अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फाल्गुनः ॥ ८ ॥ किरीटी किञ्चिदानम्य तमुवाच नरर्षभम् । भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९ ॥ दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्द्ध्वदेहिकम् । भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरव ॥ १० ॥ भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि । दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ॥ ११ ॥ याचितो यः पुरास्माभिः पश्य कालस्य पर्य्ययम् । योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्त्ता भूत्वा नराधिपः ॥ १२ ॥ परैर्विनिहतामात्यो वनं गन्तुमभीप्सति । मा तेऽन्यत् पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ॥ १३ ॥ अयशस्यमतोऽन्यत् स्यादधर्म्मश्च महाभुज । राजानमुपशिक्षस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १४ ॥ अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ । एवं ब्रुवाणं बीभत्सुं धर्म्मराजोऽप्यपूजयत् ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा । वयं भीष्मस्य दास्यामः प्रेतकार्य्यञ्च फाल्गुन ॥ १६ ॥ सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च । बाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १७ ॥ अन्येषाञ्चैव

सर्व्वेषां कुन्ती कथाय दास्यति । याचानि पुरुषव्याघ्र मा प्रादात् कौरवो नृपः ॥ १८ ॥ इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा नो नन्दन्तु शत्रवः । कष्टात् कष्टतरं यान्तु सर्व्वे दुर्य्योधनादयः ॥ १९ ॥ यैरियं पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपांशनैः । कृतस्त्वमसि विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ॥ २० ॥ अज्ञातवासं गहनं द्रौपदीशोकवर्द्धनम् । क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनोपसम्वीतो हृताभरणभूषणः । सार्द्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् ॥ २२ ॥ क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् । यत्र त्रयोदशसमा वने वन्येन जीवथ ॥ २३ ॥ न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्ष्यते । किन्ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ॥ २४ ॥ दुर्बुद्धिर्विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत । तदेवं वादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच वचनं धीमान् जोषमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे । धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिः सर्व्वथा मानमर्हति ॥ १ ॥ न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि । असंभिन्नार्थमर्य्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः । विदुरं प्राह धर्म्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इदं मद्वचनात् क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् । यावदिच्छति पुत्राणां श्राद्धं तावद्ददाम्यहम् ॥ ४ ॥ भीष्मादीनाञ्च सर्व्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम् । मम कोषादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मनाः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्म्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।

भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षाञ्चक्रे धनञ्जयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुरं धीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः। भीमसेने न कोपं स नृपतिः कर्त्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्ट्यातपादिभिः। दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ॥ ८ ॥ किन्तु मद्वचनाद्‌ब्रूहि राजानं भरतर्षभं। यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्‌गृहादिति ॥ ८ ॥ यन्मात्सर्य्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः। न तन्मनसि कर्त्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि। तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिव ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययम्। पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ॥ १२ ॥ इदञ्चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप। धनानि चेति विद्धि त्वं न मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः। धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः। स च संश्रुत्य वाक्यन्ते प्रशशंस महाद्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान्। वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्म्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान् धनानि च। अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत। कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुमेने विनिश्वसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्म्मशीलेन राज्ञा वीभत्सुना तथा। अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य्य इति त्वां प्राह धर्म्मराट्।

संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत् ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप। युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ८ ॥ वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः। प्रसीद याचे नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान् वित्तं यावदिच्छति पार्थिव। त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणामौर्द्ध्वदेहिकम्। इतो रत्नानि गाश्चैव दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु। दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृप त्वया ॥ १२ ॥ बह्वन्नरसपानाद्याः सभा विदुर कारय। गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकं कुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनञ्जयः। यदत्रानन्तरं कार्य्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ इत्युक्तो विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान्। मनश्चक्रे महादाने कार्त्तिक्यां जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः। प्रीतिमानभवद्राजन् राज्ञो जिष्णोश्च कर्म्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभि-रूपान् भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान्। पुत्रार्थे सुहृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छाद-नानि च। सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ॥ ३ ॥ कम्ब-लानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेत्राण्यजाविकम्। सालङ्कारान् गजानश्वान् कन्याश्चैव वरस्त्रियः ॥ ४ ॥ उद्दिश्योद्दिश्य सर्व्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः। द्रोणं संकीर्त्त्य भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाह्लि-कम् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनञ्च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक्। जय-

ड्रयपुरोगांश्च सुहृदश्चापि सर्वशः ॥ ६ ॥ स आढयश्री वद्धुतो बह्वन्नो धनदक्षिणः । अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७ ॥ अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचनादपृच्छन्त स तं नृपम् ॥ ८ ॥ आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदार्यं दीयतामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददुस्तदा ॥ ९ ॥ शतदेये दशशतं सहस्रे चायुतन्तथा । दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ १० ॥ एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः । तर्पयामास विप्रांस्तान् वर्षन् शस्यमिवाम्बुदः ॥ ११ ॥ ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महामते । अन्नपानरसौघेन प्लावयामास पार्थिवः ॥ १२ ॥ सवस्त्रधनरत्नौघो मृदङ्गनिनदो महान् । गवाश्वमकरावर्त्तो नानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामाग्रहारद्वीपाढ्यो मणिहेमजलार्णवः । जगत् संप्लावयामास धृतराष्ट्रोडुपोद्धतः ॥ १४ ॥ एवं स पुत्रपौत्राणां पितॄणामात्मनस्तथा । गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्द्ध्वदैहिकम् ॥ १५ ॥ परिश्रान्तो यदासीत् स ददद्दानान्यनेकशः । निवर्त्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः ॥ १६ ॥ एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहाक्रतुम् । नटनर्त्तकलास्याढ्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् ॥ १७ ॥ दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाम्बिकासुतः । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । आहूय पाण्डवान् वीरान् वनवासे कृतक्षणः ॥ १ ॥ गान्धारीसहितो धीमानभ्यनन्दद्यथाविधि । कार्त्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २ ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कला-

जितसंवृतः । बभूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां याश्चापराः कौरवराजवंश्याः ।
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्य्ये नृपतौ प्रयाते ॥ ४ ॥
ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
सम्पूज्यार्थैर्भृत्यवर्गञ्च सर्वं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५ ॥
ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो युधिष्ठिरः सस्वरं वाष्पकण्ठः ।
विमुच्योच्चैर्महानादं हि साधो क्व यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६ ॥
तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो मुहुर्मुहुर्निश्वसन् भारताग्र्यः । युधि-
ष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा निगृह्याथो दीनवत् सीदमानः ॥ ७ ॥ वृको-
दरः फाल्गुनश्चैव वीरौ माद्रीपुत्रौ विदुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्रः
सहितो गौतमेन धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ॥ ८ ॥ कुन्ती
गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती । राजा
गान्धार्य्याः स्कन्धदेशेऽवसृज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९ ॥
तथा कृष्णा द्रौपदी सात्वती च बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
चित्राङ्गदा याश्च काश्चित् स्त्रियोऽन्याः सार्द्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता
वधूभिः ॥ १० ॥ तासां नादो रुदतीनां तदासीद्राजन् दुःखात्
कुररीणामिवोच्चैः । ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां विशां शूद्रा-
णाञ्चैव भार्य्याः समन्तात् ॥ ११ ॥ तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो
गजाह्वये चैव बभूव राजन् । यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
द्यूते राजन् कौरवाणां सभायाः ॥ १२ ॥ या नापश्यंश्चन्द्रमसं न
सूर्य्यं रामाः कदाचिदपि तास्मिन्नरेन्द्रे । महावनं गच्छति
कौरवेन्द्रे शोकेनार्त्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायाञ्च पार्थिव। नारीणाञ्च नराणाञ्च निःस्वनः सुमहानभूत् ॥ १॥ स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च। कथञ्चिन्निर्ययौ धीमान् वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ २॥ स वर्द्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात्। विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ वनं गन्तुञ्च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः। सञ्जयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ४॥ कृपं निवर्त्तयामास युयुत्सुञ्च महारथम्। धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाप्य युधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सान्तःपुरस्तदा। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्त्तितुमियेष ह ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीं वने तमनुजग्मुषीम्। अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्त्तताम् ॥ ७ ॥ वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि। राजा यात्वेष धर्म्मात्मा तापस्ये कृतनिश्चयः ॥ ८ ॥ इत्युक्ता धर्म्मराजेन बाष्पव्याकुललोचना। जगामैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९ ॥

कुन्त्युवाच। सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित्। एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वाञ्चैव सर्व्वदा ॥ १० ॥ कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम्। अवकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११ ॥ आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक। यत् सूर्य्यजमपश्यन्त्याः शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ १२ ॥ एवं गते तु किं शक्यं मया कर्त्तुमरिन्दम। मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्य्यजः ॥१३॥ तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम्। सहैव भ्रातृभिः सार्द्धं सूर्य्यजस्यारिमर्द्दन ॥ १४॥ द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्षण। भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुरूद्वह। समाधेयास्त्वया राजंस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादान् शुश्रूषन्ती वनेऽन्वहम्। गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा भ्रातृभिः सहितो

वशी । विषादमगमद्धीमान् न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥
मुहूर्त्तमिव तु ध्यात्वा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच मातरं
दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८ ॥ किमिदन्ते व्यवसितं नैव त्वं
कर्त्तुमर्हसि । न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
पुरोद्यतान् पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने । विदुलाया वचो-
भिस्त्वं नास्मान् संत्यक्तुमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्य पृथिवीपालान्
राज्यं प्राप्तमिदं मया । तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात्
॥ २१ ॥ क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया । क्षत्र-
धर्मे स्थितिं चोक्त्वा तस्य च्यवितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ अस्मानुत्सृज्य
राज्यञ्च स्नुषां चेमां यशस्विनीं । कथं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वद्य
प्रसीद मे ॥ २३ ॥ इति वाष्पाकुला वाचः कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
सा जगामाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यदा राज्य-
मिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्ज्जितम् । प्राप्तव्या राजधर्म्माश्च तदे-
यन्ते कुतो मतिः ॥ २५ ॥ किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवी-
क्षयम् । कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६ ॥ वना-
च्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् । दुःखशोकसमाविष्टौ
माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७ ॥ प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य
यशस्विनि । श्रियं यौधिष्ठिरीं मातर्भुङ्क्ष्व तावद्बलार्ज्जिताम् ॥ २८ ॥
इति सा निश्चितैवाथ वनवासाय भाविनी । लालप्यतां बहुविधं
पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९ ॥ द्रौपदी चान्वयात् श्वश्रूं विषण्ण-
वदना तदा । वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ३० ॥
सा पुत्रान् रुदतः सर्वान् मुहुर्मुहुरवेक्षती । जगामैव महाप्राज्ञा
वनाय कृतनिश्चया ॥ ३१ ॥ अन्वयुः पाण्डवास्तांस्तु सभृत्यान्तःपुर-
स्तथा । ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव। कृत-
मुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः॥ १॥ द्यूतापहृतराज्यानां
पतितानां सुखादपि। ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया
॥ २॥ कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभाः। यशश्च वो
न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम्॥ ३॥ यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देव-
तुल्यपराक्रमाः। मा परेषां सुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत् कृतं मया
॥ ४॥ कथं धर्म्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः। पुनर्वने
न दुःखी स्यादिति चोद्धर्षणं कृतम्॥ ५॥ नागायुतसमप्राणः
ख्यातविक्रमपौरुषः। नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतम्
॥ ६॥ भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः। विजयो नाव-
सीदेत इति चोद्धर्षणं कृतम्॥ ७॥ नकुलः सहदेवश्च तथेमौ
गुरुवर्त्तिनौ। क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम्॥ ८॥
इयञ्च बृहती श्यामा तथात्यायतलोचना। वृथा सभातले क्लिष्टा
माभूदिति च तत् कृतम्॥ ९॥ प्रेक्षतामेव वो भीम वेपन्तीं
कदलीमिव। स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम्॥१०॥
दुःशासनो यदा मौर्ख्याद्दासीवत् पर्य्यकर्षत। तदैव विदितं मह्यं
पराभूतमिदं कुलम्॥ ११॥ विषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरा-
दयः। यदैव नाथमिच्छन्ती व्यलपत् कुररी यथा॥ १२॥ केश-
पक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना। यदा दुःशासनेनैषा तदा
मुह्याम्यहं नृप॥ १३॥ युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम्।
तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः॥ १४॥ कथं न राज-
वंशोऽयं नश्येत् प्राप्य सुतान् मम। पाण्डोरिति मया पुत्रा-
स्तस्मादुद्धर्षणं कृतम्॥ १५॥ न तस्य पुत्राः पौत्रा वा कुरवस्ते
च पार्थिवाः। लभन्ते सुकृताँल्लोकान् यस्मादंशः प्रणश्यति॥ १६॥
भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्त्तुर्मे विपुलं पुरा। महादानानि दत्तानि
पीतः सोमो यथाविधि॥ १७॥ नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेव-

मधुसूदनम् । विदुलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्थञ्च तत् कृतम् ॥ १८ ॥ नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् । पतिलोकानहं पुण्यान् कामये तपसा विभो ॥ १९ ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः । तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २० ॥ निवर्त्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह । धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ॥ २१ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम । व्रीड़िताः संन्यवर्त्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः ॥ १ ॥ ततः शब्दो महानेव सर्वेषामभवत् तदा । अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथा गताम् ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा । अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथां तामनिवर्त्त्य वै ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । गान्धारीं विदुरञ्चैव समाभाष्यावगृह्य च ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्त्यताम् । यथा युधिष्ठिरः प्राह तत् सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५ ॥ पुत्रैश्वर्य्यं महदिदमपास्य च महाफलम् । का नु गच्छेदनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढ़वत् ॥ ६ ॥ राज्यस्थया तपस्तप्तं दानव्रतकृतं महत् । अनया शक्यमेवाद्य श्रूयताञ्च वचो मम ॥ ७ ॥ गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै । तस्मात्त्वमेनां धर्म्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥ इत्युक्ता सौवलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह । तत्सर्वं राजवचनं स्वञ्च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९ ॥ न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिन्तदा । शक्नोत्युपावर्त्तयितुं कुन्तीं धर्म्मपरां सतीम् ॥ १० ॥ तस्यास्तान्तु स्थितिं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरु-

स्त्रियः। निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान् दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ ११ ॥ उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्वेव वधूषु च। ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२ ॥ पाण्डवाश्चातिदीनास्ते दुःखशोकपरायणाः। यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३ ॥ तदाहृष्टमनानन्दं गतोत्सवमिवाभवत्। नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४ ॥ सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः। कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्त्ता वत्सा इव विना गवा ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम्। ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः। व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोवने। प्रादुष्कृताग्निरभवत् स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७ ॥ स राजाग्नीन् पर्य्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा। सन्ध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ १८ ॥ विदुरः सञ्जयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः। चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्य्याश्चाविदूरतः ॥ १९ ॥ गान्धार्य्याः सन्निकर्षे तु निषसाद कुशे सुखम्। युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ॥ २० ॥ तेषां संश्रवणे चाप्यु निषेदुर्विदुरादयः। याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ २१ ॥ प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वलितपावका। बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्द्धिनी ॥ २२ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः। हुत्वाग्निं विधिवत् सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम्। उदङ्मुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः ॥ २३ ॥ स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेऽहनि। शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवनगमने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनो-
चिते । निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १ ॥ तत्रैनं
पर्य्युपातिष्ठन् ब्राह्मणा वनवासिनः । क्षत्रविट्शूद्रसङ्घाश्च बहवो
भरतर्षभ ॥ २ ॥ स तैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान् ।
अनुजज्ञे सशिष्यान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च ॥ ३ ॥ सायाह्ने स
महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च । चकार विधिवत् शौचं गान्धारी
च यशस्विनी ॥ ४ ॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्व्वे तीर्थेष्वाप्लुत्य भारत ।
चक्रुः सर्व्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५ ॥ कृतशौचं ततो
वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा । गान्धारीं च तथा राजन गङ्गातीर-
मुपानयत् ॥ ६ ॥ राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसङ्गरः ॥ ७ ॥ ततो भागीरथी-
तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम सः । सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियतः संयते-
न्द्रियः ॥ ८ ॥ तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः । आस-
सादाथ राजर्षिं शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९ ॥ स हि राजा महा-
नासीत् केकयेषु परन्तप । स पुत्रं मनुजैश्वर्य्ये निवेश्य वनमावि-
शत् ॥ १० ॥ तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं प्रति ।
तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात् कुरूद्वहम् ॥ ११ ॥ स दीक्षां तत्र
संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः । शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरो-
त्तदा ॥ १२ ॥ तस्मै सर्व्वं विधिं राजन् राजाचख्यौ महामतिः ।
आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा ॥ १३ ॥ एवं स तपसा
राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनु-
चरांस्तदा ॥ १४ ॥ तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी ।
कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५ ॥ कर्म्मणा मनसा
वाचा चक्षुषा चैव ते नृप । सन्नियम्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं
तपः ॥ १६ ॥ त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो जटाजिनी वल्कल-
संवृताङ्गः । स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार महर्षिवत्तीव्रमपेतमोहः

॥ १७॥ हत्वा च धर्मार्थविदग्र्यबुद्धिः स सञ्जयस्तं नृपतिं सदारम् ।
उपाचरद्घोरतपो जितात्मा तदा कृशो वल्कलचीरवासाः ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १ ॥ द्वैपायनः सशिष्यश्च
सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः । शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः
॥ २ ॥ तेषां कुन्ती महाराज पूजाञ्चक्रे यथाविधि । ते चापि
तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३ ॥ तत्र धर्म्याः कथास्तात
चक्रुस्ते परमर्षयः । रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम्
॥ ४ ॥ कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्ततः । कथामिमा-
मकथयत् सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । केकयाधिपतिः श्रीमान् राजासीदकुतो-
भयः । सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ६ ॥ स पुत्रे
राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके । सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रवि-
वेश वनं नृपः ॥ ७ ॥ स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः ।
पुरन्दरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्युतिः ॥ ८ ॥ दृष्टपूर्वः सुबहुशो
राजेन्द्र सम्पतता मया । महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः
॥ ९ ॥ तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः । तपोबलेनैव
नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १० ॥ तथा पृषध्रो राजासीद्राजन्
वज्रधरोपमः । स चापि तपसा यातो नाकपृष्ठमितो नृपः ॥११ ॥
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः । पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं
महतीं समवाप्तवान् ॥ १२ ॥ भार्य्या समभवद्यस्य नर्म्मदा सरितां
वरा । सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३ ॥ शश-

लोमा स राजाभीद्राजन् परमधार्मिकः । सम्यगस्मिन् वने तप्त्वा ततो दिवमवाप्तवान् ॥ १४ ॥ द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् । राजन्नवाप्य दुष्प्रापां गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वञ्चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः । गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६ ॥ पाण्डुः स्मरति ते नित्यं बलहन्तुः समीपगः । त्वां सदैव महाराज श्रेयसा स च योक्ष्यति ॥ १७ ॥ तव शुश्रूषया चैव गान्धार्य्याश्च यशस्विनी । भर्त्तुः सलोकतामेषा गमिष्यति वधूस्तव ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्म्मः सनातनः । वयमेतत् प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९ ॥ प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् । सञ्जयस्तदनुध्यानादितः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा सार्द्धं पत्न्या प्रीतिमान् सम्बभूव । विद्वान् वाक्यं नारदस्य प्रशस्य चक्रे पूजां चातुलां नारदस्य ॥ २१ ॥ ततः सर्वे नारदं विप्रसङ्घाः सम्पूजयामासुरतीव राजन् । राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै पुनः पुनः संप्रहृष्टास्तदानीम् ॥ २२ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशंसुर्द्विजसत्तमाः । शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्द्धिता । सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २४ ॥ अस्ति काचिद्विवक्षा तु तां मे निगदतः शृणु । धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ॥ २५ ॥ सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान् दिव्येन चक्षुषा । युक्तः पश्यसि विप्रर्षे गतिर्या विविधा नृणाम् ॥ २६ ॥ उक्तवान्नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् । न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥ २७ ॥ स्थानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो । त्वत्तः कीदृक्कदा चेति तन्ममाख्याहि तत्त्वतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् । व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ॥ २९ ॥

नारद उवाच । यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम् । दृष्टवानस्मि राजर्षिं तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ३० ॥ तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप । तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तप्यते तपः ॥ ३१ ॥ तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतः स्वयम् । वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ ३२ ॥ ततः कुवेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः । प्रयातो धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसत्कृतः । कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ॥ ३३ ॥ ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः । सञ्चरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ३४ ॥ स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वमनुपृच्छसि । देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ॥ ३५ ॥ भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः । सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ ३७ ॥ एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणम् । विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ ३८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवनगमने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विताः । बभूवुः पाण्डवा राजन् मातृशोकेन चान्विताः ॥ १ ॥ तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् । कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २ ॥ कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्ज्जने । गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३ ॥ सुखार्हः स हि राजर्षिरसुखी तद्वनं महत् । किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्मृतात्मजः ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।

राजश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ५ ॥ विदुरः किमव-
स्थय भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् । स च गावल्गणिर्धीमान् भर्त्तृपिण्डा-
नुपालकः ॥ ६ ॥ आकुमारञ्च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।
तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७ ॥ पाण्डवाश्चैव ते
सर्वे भृशं शोकपरायणाः । शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं
पुरे ॥ ८ ॥ तथैव वृद्धपितरं हतपुत्रं जनेश्वरम् । गान्धारीञ्च
महाभागां विदुरञ्च महामतिम् ॥ ९ ॥ नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्
विचिन्तयतां तदा । न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च
॥ १० ॥ परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् । तच्च ज्ञातिवधं
घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं
रणमूर्द्धनि । कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२ ॥
तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि । वधं संस्मृत्य ते वीरा
नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नाञ्च
भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शर्म चोपलेभिरे ॥ १४ ॥ द्रौपदी
हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतियुते देव्यौ तदा-
स्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परी-
क्षितम् । धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्व्वपितामहाः ॥ १६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृ-
नन्दनाः । स्मरन्तो मातरं वीरां बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ ये
राजकार्य्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् । ते राजकार्य्याणि
तदा नाकार्षुः सर्व्वतः पुरे ॥ २ ॥ आविष्टा इव शोकेन नाभ्य-
नन्दन्त किञ्चन । सम्भाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित् प्रत्यपूजयन्

॥ ३ ॥ ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्य्ये सागरोपमाः । शोकोप-
हतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ४ ॥ अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते
पाण्डुनन्दनाः । कथन्नु वृद्धमिथुनं वहत्यतिकृशा पृथा ॥ ५ ॥
कथं स च महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः । पत्न्या सह वसत्येको
वने श्वापदसेविते ॥ ६ ॥ सा च देवी महाभागा गान्धारी हत-
बान्धवा । पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७ ॥ एवं
तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा । गमने चाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्र-
दिदृक्षया ॥ ८ ॥ सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् । अहो
मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९ ॥ न हि त्वां गौरवेणाह-
मशकं वक्तुमञ्जसा । गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥१०॥
दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्त्तयन्तीं तपस्विनीम् । जटिलां
तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिच्छिताम् ॥ ११ ॥ प्रासादहर्म्यसंवृद्धा-
मत्यन्तसुखभागिनीम् । कदा नु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृश-
दुःखिताम् ॥ १२ ॥ अनित्याः खलु मर्त्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।
कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने ॥ १३ ॥ सहदेववचः
श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा । उवाच देवी राजानमभिपूज्याभि-
नन्द्य च ॥ १४ ॥ कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप ॥ १५ ॥ एषा तेऽस्तु
मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः । योऽद्य त्वमस्मान् राजेन्द्र श्रेयसा
योजयिष्यसि ॥ १६ ॥ अग्रपादस्थितञ्चेमं विद्धि राजन् वधूजनम् ।
काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्य्याः श्वशुरस्य च ॥ १७ ॥ इत्युक्तः
स नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ । सेनाध्यक्षान् समानाय्य सर्वा-
निदमुवाच ह ॥ १८ ॥ निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।
द्रक्ष्यामि वनसंस्थञ्च धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ १९ ॥ स्त्र्यध्यक्षां-
श्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे । सज्जीक्रियन्तां सर्वाणि
शिबिकाश्च सहस्रशः ॥ २० ॥ शकटापणवेशाश्च कोषः शिल्पिन

एव च। निर्यातु कौरपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१ ॥ यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम्। अनावृतः स विहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २२ ॥ सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्व्वञ्चैव महानसम्। विविधं भक्ष्यभोज्यञ्च शकटै रुह्यतां मम ॥ २३ ॥ प्रयाणं घुष्यताञ्चैव श्वोभूत इति मा चिरम्। क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च ॥ २४ ॥ एवमाज्ञापयामास भ्रातृभिः सह पाण्डवः। श्वोभूते निर्ययौ राजन् सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २५ ॥ स बहिर्द्दिवसानेव जनौघं परिपालयन्। न्यवसन् नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ २६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः। अर्ज्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १ ॥ योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत्। क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतामिव भारत ॥ २ ॥ केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्म्महाजवैः। काञ्चनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥ ३ ॥ गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्ट्रैर्नराधिप। पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४ ॥ पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा। अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रं दिदृक्षवः ॥ ५ ॥ स चापि राजवचनादाचार्य्यो गौतमः कृपः। सेनामादाय सेनानीः प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ ततो द्विजैः परिवृतः कुरुराजो युधिष्ठिरः। संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ७ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि। रथानीकेन महता निर्ज्जगाम कुरूद्वहः ॥ ८ ॥ गजैश्चाचलसङ्काशैर्भीमकर्मा वृकोदरः। सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ पवना-

व्रजः ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहौ सुसंवृतौ । जग्मतुः शीघ्रगमनौ सन्नद्धकवचध्वजौ ॥ १० ॥ अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा । वशी श्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपम् ॥ ११ ॥ द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसङ्घाः शिबिकायुताः । स्त्र्यध्यक्षगुप्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२ ॥ समृद्धरथहस्त्यश्वं वेणुवीणानुनादितम् । शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३ ॥ नदीतीरेषु रम्येषु सरःसु च विशाम्पते । वासान् कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १४ ॥ युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः । युधिष्ठिरस्य वचनात् पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् । क्रमेणोत्तीर्य्य यमुनां नदीं परमपावनीम् ॥ १६ ॥ स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः । शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव हि ॥ १७ ॥ ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा । विवेश सुमहानादैरापूर्य्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य्य पदातयः । अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १ ॥ स च योधजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः । स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २ ॥ आश्रमन्ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः । शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ३ ॥ ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा नियतव्रताः । पाण्डवानागतान् द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४ ॥ तानपृच्छत्ततो राजा क्वासौ कौरववंशभृत् । पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति वाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तमूचुस्ततो

वाक्यं यमुनामवगाहितुम् । पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६ ॥ तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मु रञ्जसा । ददृशु-श्चापि दूरे तान् सर्व्वानथ पदातयः ॥ ७ ॥ ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः । सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा ॥८॥ सस्वरं रुरुदे धीमान् मातुः पादावुपस्पृशन् । सा च वाष्पाकुल-मुखी ददर्श दयितं सुतम् ॥ ९ ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समु-न्नाम्य च पुत्रकम् । गान्धार्य्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १० ॥ अनन्तरञ्च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् । नकुलञ्च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११ ॥ सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्द्दम्पत्योर्हत-पुत्रयोः । कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन् भुवि ॥ १२ ॥ राजा तान् स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः । प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ १३ ॥ ततस्ते वाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् । उपतस्थुर्महात्मानो मातरञ्च यथाविधि ॥ १४ ॥ सर्व्वेषा-ञ्चोयकलशान् जगृहुस्ते स्वयन्तदा । पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५ ॥ तथा नार्य्यो नृसिंहानां सोऽवरोध-जनस्तदा । पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं जनाधिपम् ॥ १६ ॥ निवे-दयामास तदा जनन्तं नामगोत्रतः । युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनं प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ स तैः परिवृतो मेने हर्षवाष्पाविलेक्षणः । राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ १८ ॥ अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः । गान्धार्य्या सहितो धीमान् कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९ ॥ ततश्चाश्रममागच्छत् सिद्धचारण-सेवितम् । दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ। राजा रुचिरपद्माक्षैरासाञ्चक्रे तदाश्रमे॥१॥ तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः। द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् पृथुवक्षसः॥२॥ तेऽब्रुवन् ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः। भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी॥३॥ तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वांस्तानभिनामतः। सञ्जयो द्रौपदीञ्चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः॥४॥

सञ्जय उवाच। य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः। प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः॥५॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः। पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतेमम्॥६॥ यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपाभः। सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः॥७॥ कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ। मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले॥८॥ इयं पुनः पद्मदलायताक्षी मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती। नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः॥९॥ अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव सौमी। मध्यस्थिता सा भगिनी द्विजाग्र्याश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य॥१०॥ इयञ्च जाम्बूनदशुद्धगौरी पार्थस्य भार्य्या भुजगेन्द्रकन्या। चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सवर्णाग्र्यमधूकपुष्पैः॥११॥ इयं स्वसा राजचमूपतेश्च प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा। पस्पर्द्ध कृष्णेन सदा नृपो यो वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽग्र्यः॥१२॥ इयञ्च राज्ञो मगधाधिपस्य सुता जरासन्ध इति श्रुतस्य। यवीयसो माद्रवतीसुतस्य भार्य्या मता चम्पकदामगौरी॥१३॥ इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु यैषा परासन्नमहीतले च। भार्य्या मता माद्र-

वतीसुतस्य ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ १४ ॥ इयन्तु निष्टप्त-
सुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा । भार्य्याभिमन्योर्निहतो
रणे यो द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः ॥ १५ ॥ एतास्तु सीमन्त-
शिरोरुहा याः शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः । राज्ञोऽस्य वृद्धस्य
परःशताख्याः स्नुषा नृवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १६ ॥ एता यथा
मुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावादृजुबुद्धिसत्त्वाः । सर्व्वा भवद्भिः
परिपृच्छतो या नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स राजा कुरुवृद्धवर्य्यः समागतस्तै-
र्नरदेवपुत्रैः । पप्रच्छ सर्वं कुशलं तदानीं गतेषु सर्व्वेष्वथ तापसेषु
॥ १८ ॥ योधेषु चाप्याश्रममण्डलन्तं मुक्ता निविष्टेषु विमुच्य
पत्नम् । स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे यथार्हतस्तान् कुशला-
न्यपृच्छत् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो कच्चित्त्वं कुशली
ह्यसि । सहितो भ्रातृभिः सर्व्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ ये च
त्वामनुजीवन्ति कच्चित्तेऽपि निरामयाः । सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरव-
श्चैव ते नृप ॥ २ ॥ कच्चित्तेऽपि निरातङ्का वसन्ति विषये तव ।
कच्चिद्वर्त्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥ ३ ॥ कच्चिन्न्याया-
ननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्य्यते । अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्त्तसे चानु-
रूपतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि । कच्चित्ते
परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ॥ ५ ॥ शत्रवोऽपि कुतः पौरा
भृत्या वा स्वजनोऽपि वा । कच्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान् पितृ-
देवताः ॥ ६ ॥ अतिथीनन्नपानेन कच्चिदर्चसि भारत । कच्चि-

न्ययवधे विप्राः स्वकर्म्मनिरतास्तव ॥ ७ ॥ क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः। कच्चित् स्त्रीबालवृद्धन्ते न शोचति न याचते ॥ ८ ॥ जामयः पूजिताः कच्चित् तव गेहे नरर्षभ। कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम्। यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवं वादिनन्तं स न्यायवित् प्रत्यभाषत। कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्म्मणि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कच्चित्ते वर्द्धते राजंस्तपो दमः शमश्च ते। अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतक्लमा ॥ ११ ॥ अथास्याः सफलो राजन् वनवासो भविष्यति। इयञ्च माता ज्येष्ठा मे शीतवातातपकर्षिता ॥ १२ ॥ घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति। हतान् पुत्रान्महावीर्य्यान् क्षत्रधर्म्मपरायणान् ॥१३॥ नापध्यायति वा कच्चिदस्मान् पापकृतः सदा। क्व चासौ विदुरो राजन् नैमं पश्यामहे वयम्। सञ्जयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थितः ॥१४॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम्। कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १५ ॥ वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसन्ततः। कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन् कानने क्वचित् ॥ १६ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः। दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १७ ॥ दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः। निवर्त्तमानः सहसा राजन् दृष्ट्वाश्रमं प्रति ॥ १८ ॥ तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः। प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित् क्वचित् ॥ १९ ॥ भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः। इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २० ॥ ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः। विदुरो वृक्षमाश्रित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २१ ॥ तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतिमात्रसूचितम्। अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धि-

युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुच्चाग्रतः स्थितः ।
विदुरस्य श्रवे राजा तञ्च प्रत्यभिपूजयत् ॥ २३ ॥ ततः सोऽनि-
मिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं
दृष्ट्या समाहितः ॥ २४ ॥ विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि
चैव ह । प्राणान् प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५ ॥
स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् । विदुरो धर्म्मराजस्य
तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६ ॥ विदुरस्य शरीरन्तु तथैव स्तब्ध-
लोचनम् । वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् । बलवन्तं
तथात्मानं मेने बहुगुणान्तदा ॥ २७ ॥ धर्म्मराजो महातेजास्तच्च
सस्मार पाण्डवः । पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विशाम्पते
॥ २८ ॥ योगधर्म्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ २९ ॥
धर्म्मराजश्च तत्रैनं सञ्चिस्कारयिषुस्तदा । दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ
वागभ्यभाषत ॥ ३० ॥ भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।
कलेवरमिहैवन्ते धर्म्म एष सनातनः ॥ ३१ ॥ लोकाः सन्तानिका
नाम भविष्यन्त्यस्य भारत । यतिधर्म्ममवाप्तोऽसौ नैष शोच्यः पर-
न्तप ॥ ३२ ॥ इत्युक्तो धर्म्मराजः स विनिवृत्य ततः पुनः । राज्ञो
वैचित्रवीर्य्यस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः स राजा द्युति-
मान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः
॥ ३४ ॥ तत्श्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्म्मजमब्रवीत् ।
आपो मूलं फलञ्चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् । यदन्नो हि नरो
राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः ॥ ३५ ॥ इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह
धर्म्मात्मजो नृपम् । फलं मूलञ्च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ॥३६॥
ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः । तां रात्रिमवसन् सर्वे फल-
मूलजलाशनाः ॥ ३७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्म्मणाम्। शिवानक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीताथ शर्वरी ॥ १ ॥ ततस्तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः। विचित्रपदसञ्चारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २ ॥ पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुपुस्तदा। उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३ ॥ यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः। तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ४ ॥ व्यतीतायान्तु शर्वर्य्यां कृतपूर्वाह्निकक्रियः। भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५ ॥ सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः। यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ ददर्श तत्र वेदीश्च सम्प्रज्वलितपावकाः। कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७ ॥ वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि। ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणस्य ताः ॥ ८ ॥ मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः। अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानाञ्च कूजितैः। कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित् क्वचिदलङ्कृतम्। फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११ ॥ ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान्। कलसान् काञ्चनान् राजंस्तथैवोडुम्बरानपि ॥ १२ ॥ अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक् स्रुवञ्च महीपतिः। कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥ भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप। यद्यदिच्छति यावच्च यच्चान्यदपि भाजनम् ॥ १४ ॥ एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम्। वसु विश्राण्य तत् सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५ ॥ कृताह्निकञ्च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम्। ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरञ्चाविदूरस्थां शिष्यवत् प्रणतस्थिताम्। कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसम-

न्विताम् ॥ १७ ॥ स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः । निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो बृस्यामुपविवेश ह ॥ १८ ॥ भीमसेनादयश्चैव पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९ ॥ स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः । बिभ्रद्ब्राह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २० ॥ तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः । शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥ व्यासश्च भगवान् विप्रो देवर्षिगणसेवितः । वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २२ ॥ ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् । भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यवादयन् ॥ २३ ॥ समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः । धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरन्तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् । प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५ ॥ ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः । द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः ॥ २६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो कच्चित्ते वर्धते तपः । कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप ॥ २ ॥ कच्चिद्धृदि न ते शोको राजन् पुत्रविनाशजः । कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३ ॥ कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् । कच्चिद्वधूश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ॥ ४ ॥ महाप्राज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी । आगमापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ॥ ५ ॥ कच्चित् कुन्ती च

राजंस्त्वां शुश्रूषत्यनहङ्कृता। या परित्यज्य स्वं पुत्रं गुरुशुश्रू-
षणे रता ॥ ६ ॥ कच्चिद्धर्म्मसुतो राजा महात्मा सुमहामनाः।
भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ७ ॥ कच्चिन्नन्दसि
दृष्ट्वै तान् कच्चित्ते निर्मलं मनः। कच्चिच्च शुद्धभावोऽसि जातज्ञानो
नराधिप ॥ ८ ॥ एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत। निर्वैरता
महाराज सत्यमक्रोध एव च ॥ ९ ॥ कच्चित्ते न च मोहोऽस्ति
वनवासेन भारत। स्ववशे वन्यमन्नं वा उपवासोऽपि वा भवेत्
॥ १० ॥ विदितश्चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः। गमनं
विधिनानेन धर्म्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११ ॥ माण्डव्यशापाद्धि स वै
धर्मो विदुरतां गतः। महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः
॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु च। न तथा बुद्धि-
सम्पन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्
सम्भृतन्तदा। माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥ १४ ॥
नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च। वैचित्रवीर्य्यके क्षेत्रे
जातः स सुमहामतिः ॥ १५ ॥ भ्राता तव महाराज देवदेवः सना-
तनः। धारणान्मनसा ध्यानात् यं धर्मं कवयो विदुः ॥ १६ ॥ सत्येन
सम्वर्द्धयति यो दमेन शमेन च। अहिंसया च दानेन तप्यमानः
सनातनः ॥ १७ ॥ तेन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः।
धर्म्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८ ॥ यथा वह्निर्यथा
वायुर्यथापः पृथिवी यथा। यथाकाशं तथाधर्म्म इह चामुत्र
च स्थितः ॥ १९ ॥ सर्वगश्चैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम्।
दृश्यते देवदेवैः स सिद्धैर्निर्मुक्तकल्मषैः ॥ २० ॥ यो हि धर्म्मः स
विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः। स एष राजन् दृश्यस्ते पाण्डवः
प्रेष्यवत् स्थितः ॥ २१ ॥ प्रविष्टः सुमहात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः।
दृष्ट्वा महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥ २२ ॥ त्वाञ्चापि
श्रेयसा योक्ष्ये न चिराद्भरतर्षभ। संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तं मां

विद्धि पुत्रक ॥ २३ ॥ न कृतं यैः पुरा कैश्चित् कर्म्म लोके महर्षिभिः । आश्चर्य्यभूतं तपसः फलं तद्दर्शयामि वः ॥ २४ ॥ किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तमभीप्सितम् । द्रष्टुं स्प्रष्टुमथ श्रोतुं तत् कर्त्तास्मि तवानघ ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ समाप्तञ्चेदमाश्रमवासपर्व्व ॥

अथ पुत्रदर्शनपर्व्व ।

जनमेजय उवाच । वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ । सभार्य्ये नृपशार्दूले वध्वा कुन्त्या समन्विते ॥ १ ॥ विदुरे चापि संसिद्धे धर्म्मराजं व्यपाश्रिते । वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्व्वेष्वाश्रममण्डले ॥ २ ॥ यत्तदाश्चर्य्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह । व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥ वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः । युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत् सजनस्तदा ॥ ४ ॥ किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन् प्रभो । सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेऽनुज्ञातास्तदा राजन् कुरुराजेन पाण्डवाः । विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ॥ ६ ॥ मासमेकं विजह्रुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने । अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयानघ ॥ ७ ॥ तथा च तेषां सर्व्वेषां कथाभिर्नृपसन्निधौ । व्यासमन्वासतां राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे ॥ ८ ॥ नारदः पर्व्वतश्चैव देवलश्च महातपाः । विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ९ ॥ तेषामपि यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महातपाः । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ निषेदुस्ते ततः

सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् । आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिणेषु वरेषु
च ॥ ११ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः । पाण्डुपुत्रैः
परिवृतो निषसाद कुरूद्वह ॥ १२ ॥ गान्धारी चैव कुन्ती च
द्रौपदी सात्वती तथा । स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविविशु-
स्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप । ऋषी-
णाञ्च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४ ॥ ततः कथान्ते
व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स
तद्वचः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः । विदितं
मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ॥ १६ ॥ दह्यमानस्य शोकेन
तव पुत्रकृतेन वै । गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा
॥ १७ ॥ कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् । यच्च
धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ॥ १८ ॥ सुभद्रा कृष्णभगिनी
तच्चापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्ततो नृप
॥ १९ ॥ संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तः कौरवनन्दन । इमे च देव-
गन्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसो वीर्य्यमद्य मे
चिरसम्भृतम् । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददामि ते ॥ २१ ॥
प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसः फलम् । एवमुक्तः स राजेन्द्रो
व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य वचनायोप-
चक्रमे । धन्योऽस्म्यनुगृहीतश्च सफलं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यन्मे
समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः । अद्य चाप्यवगच्छामि
गतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४ ॥ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत् समेतोऽहं तपो-
धनाः । दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ॥ २५ ॥ विद्यते
न भयञ्चापि परलोकान्ममानघाः । किन्तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्याप-
नयैर्भृशम् ॥ २६ ॥ दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः ।
अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ॥ २७ ॥ घातिता
पृथिवी येन सहया सनरद्विपा । राजानश्च महात्मानो नाना-

जनपदेश्वराः ॥ २८ ॥ आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशङ्गताः ।
ये ते पितृंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ॥ २९ ॥ परित्यज्य
गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् । का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन् मित्रार्थे
ये हता मृधे ॥ ३० ॥ तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ।
दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ॥ ३१ ॥ भीष्मं शान्त-
नवं वृद्धं द्रोणञ्च द्विजसत्तमम् । मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृद्-
द्विषा ॥ ३२ ॥ क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ।
एतत् सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३३ ॥ न शान्तिमधि-
गच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयानस्य पितः शान्तिर्न
विद्यते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा विविधन्तस्य राजर्षेः परि-
देवितम् । पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्य्या जनमेजय ॥ ३५ ॥
कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च । तासाञ्च नरनारीणां
वधूनां कौरवस्य ह ॥ ३६ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विद-
मब्रवीत् । श्वशुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ३७ ॥
षोड़शेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो हतान्
पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो निश्व-
सन् ह्येष भूमिपः । न शेते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ॥३९॥
लोकानन्यान् समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वं तपोबलात् । किमु लोका-
न्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ४० ॥ इयञ्च द्रौपदी कृष्णा
हतज्ञाति सुता भृशम् । शोचत्यतीव सर्वासां स्नुषाणां दयिता
स्नुषा ॥ ४१ ॥ तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
सौभद्रवधसन्तप्ता भृशं शोचति भाविनी ॥ ४२ ॥ इयञ्च भूरि-
श्रवसो भार्य्या परमसम्मता । भर्त्तृव्यसनशोकार्त्ता भृशं शोचति
भाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तु श्वशुरो धीमान् वाह्लीकः स कुरू-
द्वहः । निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे ॥ ४४ ॥ श्रीम-

तोऽस्य महायुद्धे संग्रामेष्वपलायिनः । पुत्रस्य ते पुत्रगतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ४५ ॥ तस्य भार्य्यागतमिदं दुःखशोकसमाहतम् । पुनः पुनर्वर्द्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च । तेनारम्भेण महता मामुपास्ते महामुने ॥ ४६ ॥ ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः । सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो ॥ ४७ ॥ तव प्रसादाद्भगवन् विशोकोऽयं महीपतिः । यथा स्याद्भविता चाहं कुन्ती चेयं वधूस्तव ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्यां गान्धार्य्यां कुन्ती व्रतकृशानना । प्रच्छन्नजातं पुत्रन्तु सस्मारादित्यसन्निभम् ॥ ४९ ॥ तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः । अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ ५० ॥ तमुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्य्यं विवक्षितम् । तद्ब्रूहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ५१ ॥ श्वशुराय ततः कुन्ती प्रणम्य शिरसा तदा । उवाच वाक्यं सव्रीड़ा विवृण्वाना पुरातनम् ॥ ५२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कुन्त्युवाच । भगवन् श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् । स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ १ ॥ तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः । भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्य्यतोषयम् ॥ २ ॥ शौचेन त्यागसंस्थाभिः शुद्धेन मनसा तथा । कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ॥ ३ ॥ सुप्रीतो वरदो मेऽभूत् कृतकृत्यो महामुनिः । अवश्यन्ते ग्रहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥ ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम् । एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मे द्विजः ॥ ५ ॥ धर्म्मस्य जननी भद्रे

भवित्री त्वं शुभानने। वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विस्मिताभवम्। न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७ ॥ अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती। संस्मृत्य तदृषेर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ॥ ८ ॥ स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती। अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च। तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमत् स माम् ॥१०॥ स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह। गम्यतामिति तञ्चाहं प्रणम्य शिरसावदम् ॥ ११ ॥ स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न मे क्षमम्। धक्ष्यामि त्वाञ्च विप्रञ्च येन दत्तो वरस्तव ॥ १२ ॥ तमहं रक्षती विप्रं शापादनपकारिणम्। पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १३ ॥ ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान्। उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्दिवम् ॥ १४ ॥ ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी। गूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ १५ ॥ नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात् पुनरेव तु। कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ १६ ॥ स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः। तन्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ॥ १७ ॥ यदि पापमपापं वा तदेतद्विवृतं मया। तं द्रष्टुमिच्छामि भगवन् व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यच्चास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ। तच्चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥१९॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदाम्वरः। साधु सर्वमिदं भाव्यमेवमेतद्यथात्थ माम् ॥ २० ॥ अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि। देवाश्चैश्वर्य्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ २१ ॥ सन्ति देवनिकायाश्च सङ्कल्पाज्जनयन्ति वै। वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात् संघर्षेणेति पञ्चधा ॥ २२ ॥ मनुष्यधर्मो वर्त्तन्यास्तत्र मोहो न विद्यते। इति कुन्ति विजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २३ ॥

सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि । सर्वं बलवतां धर्म्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

व्यास उवाच । भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान् भ्रातॄन् सखींस्तथा । बध्वूश्च पतिभिः सार्द्धं निशि सुप्तोत्थितानिव ॥ १ ॥ कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रञ्चापि यादवी । द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितॄन् भ्रातॄंस्तथैव च ॥ २ ॥ पूर्व्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम । यदास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ३ ॥ न ते शोच्या महात्मानः सर्व्व एव नरर्षभाः । क्षत्रधर्म्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४ ॥ भवितव्यमवश्यन्तत् सुरकार्य्यमनिन्दिते । अवतेरुस्ततः सर्व्वे देवभागा महीतलम् ॥ ५ ॥ गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः । तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६ ॥ देवाश्च दानवाश्चैव तथा देवर्षयोऽमलाः । तत्र ते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७॥ गन्धर्व्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः । स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ॥ ८ ॥ पाण्डुं मरुद्गणाद्विद्धि विशिष्टतममच्युतः । धर्म्मस्यांशोऽभवत् क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ कलिं दुर्य्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा । दुःशासनादीन् विद्धि त्वं राक्षसान् शुभदर्शने ॥ १० ॥ मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिन्दमम् । विद्धि त्वन्तु नरमृषिमिमं पार्थं धनञ्जयम् ॥ ११ ॥ नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजौ तथा । द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ॥ १२ ॥ लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णञ्च शोभने । यः स वै पार्थ उद्भूतः संहर्षजननस्तथा ॥ १३ ॥ यश्च पाण्डा-

द्रुपदो हतः षड़भिर्म्महारथैः । स सोम इव सौभद्रो योगादग्ना-भवद्द्विधा ॥ १४ ॥ द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नञ्च पावकात् । अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसन्तु शिखण्डिनम् ॥ १५ ॥ द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिञ्च रुद्रजम् । भीष्मञ्च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतम् ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्राज्ञ देवा मानुष्यमेत्य हि । ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्म्मणि शोभने ॥ १७ ॥ यच्च वै हृदि सर्व्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्थितम् । तदद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् ॥ १८ ॥ सर्व्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति । तत्र द्रक्ष्यथ तान् सर्व्वान् ये हतास्मिन् रणाजिरे ॥१९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्व्वो जनस्तदा । महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः । सहितो मुनिशार्दूलैः गन्धर्व्वैश्च समागतैः ॥ २१ ॥ ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः । निवासमकरोत् सर्व्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २२ ॥ राजा च पाण्डवैः सार्द्धमिष्टे देशे सहानुगः । निवासमकरोद्धीमान् सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २३॥ जगाम तद्दिनञ्चापि तेषां वर्षशतं यथा । निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् ॥ २४ ॥ अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः । ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म्म समाचरन् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः । व्यासमभ्यगमन् सर्व्वे ये तत्रासन् समागताः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रस्तु धर्म्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा । शुचिरेकमनाः सार्द्ध-

ऋषिभिस्तैरुपाविशत ॥ २ ॥ गान्धार्य्या सह नार्य्यस्तु रहिताः
समुपाविशन् । पौरजानपदाश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३ ॥
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् । अवगाह्याजुहा-
वाथ सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ४ ॥ पाण्डवानाञ्च ये योधाः
कौरवाणाञ्च सर्वशः । राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः
॥ ५ ॥ ततः स तुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय । प्रादुरासी-
द्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्म-
द्रोणपुरोगमाः । ससैन्याः सलिलात्तस्मात् समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥७॥
विराटद्रुपदौ चैव सहपुत्रौ ससैनिकौ । द्रौपदेयाश्च सौभद्रो राक्ष-
सश्च घटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्य्योधनौ चैव शकुनिश्च महारथः ।
दुःशासनादयश्चैव धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ९ ॥ जारासन्धिर्भग-
दत्तो जलसन्धश्च वीर्य्यवान् । भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च
सानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ।
शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ अचलो वृषक-
श्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः । वाह्लिकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च
पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्त्तिताः ।
सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३ ॥ यस्य वीरस्य यो
वेशो यो ध्वजो यच्च वाहनम् । तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नरा-
धिपाः ॥ १४ ॥ दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ।
निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गन्धर्वैरुपगीयन्त
स्तूयमानाश्च वन्दिभिः । दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्चाप्सरसाङ्गणैः
॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप । मुनिः सत्य-
वतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ १७ ॥ दिव्यज्ञानबलोपेता
गान्धारी च यशस्विनी । ददर्श पुत्रांस्तान् सर्वान् ये चान्येऽपि
मृधे हताः ॥ १८ ॥ तदद्भुतमचिन्त्यञ्च सुमहल्लोमहर्षणम् । विस्मितः
स जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोदग्रं हृष्ट-

नारीनराकुलम्। आश्चर्य्यभूतं ददृशे चित्रं पटगतं यथा ॥ २०॥ धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्व्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा। मुमुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पुरुषश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम्। विगतक्रोधमात्सर्य्याः सर्व्वे विगतकल्मषाः ॥ १ ॥ विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम्। संहृष्टमनसः सर्व्वे देवलोक इवामराः ॥ २ ॥ पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्य्याश्च पतिभिः सह। भ्रात्रा भ्राता सखा चैव सख्या राजन् समागताः ॥३॥ पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च। संप्रहर्षात् समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः ॥ ४ ॥ ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः। समेत्य पृथिवीपाल सौहृद्ये च स्थिताभवन् ॥ ५ ॥ परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ। मुनेः प्रसादात्ते ह्येवं क्षत्रिया नष्टमन्यवः ॥ ६ ॥ असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्य्यवस्थिताः। एवं समागताः सर्व्वे कुरुभिर्बान्धवैः सह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च पार्थिवाः। तां रात्रिमखिलामेवं विहृत्य प्रीतमानसाः ॥ ८ ॥ मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा। नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ॥ ९ ॥ परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ। समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ॥ १० ॥ मुदं परमिकां प्राप्य नार्य्यो दुःखमथात्यजन्। एकां रात्रिं विहृत्यैव ते वीरास्ताश्च योषितः ॥ ११ ॥ आमन्त्र्यामन्योऽन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम्। ततो विसर्ज्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः ॥ १२ ॥ क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन्।

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ॥ १३ ॥ सरथाः
सध्वजाश्चैव स्वानि वेश्मानि भेजिरे । देवलोकं ययुः केचित्
केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ॥ १४ ॥ केचिच्च वारुणं लोकं केचित् कौवेर-
माप्नुवन् । ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन् नृपाः ॥ १५ ॥
राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान् कुरून् । विचित्रगतय-
श्चान्ये यानवाप्यामरैः सह ॥१६॥ आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः
सपदानुगाः । गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ॥ १७ ॥
धर्मशीली महातेजाः कुरूणां हितकृत्तथा । ततः प्रोवाच ताः
सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ या याः पतिकृताँल्लोका-
निच्छन्ति परमस्त्रियः । ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः
॥ १९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्दधाना वराङ्गनाः । श्वशुरं
समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २० ॥ विमुक्ता मानुषैर्देहै-
स्ततस्ता भर्तृभिः सह । समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशा-
म्पते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः । प्रविश्य
क्षत्रिया मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २२ ॥ दिव्यरूपसमायुक्ता
दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यमाल्याम्बरधरा यथाऽयां पतयस्तथा
॥ २३ ॥ ताः शीलगुणसम्पन्ना विमानस्था गतक्लमाः । सर्वाः
सर्वगुणोपेताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु यः
कामस्तस्मिन् काले बभूव ह । तं तं विसृष्टवान् व्यासो वरदो
धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तत् श्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
जहृषुर्मुदिताश्चासन्नानादेशगता अपि ॥ २६ ॥ प्रियैः समागम-
न्तेषां यः सम्यक् शृणुयान्नरः । प्रियाणि लभते नित्यमिह च
प्रेत्य चैव ह ॥ २७ ॥ इष्टबान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ।
यश्चैतत् श्रावयेद्विद्वान् विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ स यशः
प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम् । स्वाध्याययुक्ता मनुजास्तपो-
युक्ताश्च भारत ॥ २९ ॥ साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्धूत-

कल्मषाः । ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविवर्ज्जिताः ॥ ३० ॥
आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च धृतिमन्तश्च मानवाः । श्रुत्वाश्चर्य्यमिदं पर्व्व
ह्यवाप्स्यन्ति पराङ्गतिम् ॥ ३१ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा नृपो विद्वान् हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ।
पितामहानां सर्व्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥ अब्रवीच्च मुदा युक्तः
पुनरागमनं प्रति । कथन्नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २ ॥
इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् । प्रोवाच वदतां
श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविप्रणाशः सर्व्वेषां कर्म्मणामिति
निश्चयः । कर्म्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४ ॥ महा-
भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् । तेषाञ्च नित्यसम्वासो
न विनाशो वियुज्यताम् ॥ ५ ॥ अनायासकृतं कर्म्म सत्यश्रेष्ठः
फलागमः । आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ ६ ॥
अविनाश्यस्तथा युक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः । भूतानामात्मको
भावो यथासौ न वियुज्यते ॥ ७ ॥ यावन्न क्षीयते कर्म्म तावत्तस्य
स्वरूपता । क्षीणकर्म्मा नरो लोके रूपान्यत्वं नियच्छति ॥ ८ ॥
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः । भवन्ति ते तथा
नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ॥ ९ ॥ अश्वमेधे श्रुतिश्चेयमश्व-
संज्ञपनं प्रति । लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्यं शरीरिणाम्
॥ १० ॥ अहं हितं वदाम्येतत् प्रियञ्चेत्तव पार्थिव । देवयाना
हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ॥ ११ ॥ आहुतो यत्र यज्ञस्ते
तत्र देवा हितास्तव । यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः

॥ १२ ॥ गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्त्युत। नित्येऽस्मिन् पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः ॥ १३ ॥ यस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः। वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १४ ॥ वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विवर्जयेत्। असङ्गे सङ्गमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १५ ॥ परापरज्ञस्त्वपरो नाभिमानादुदीरितः। अपरज्ञः परां बुद्धिं ज्ञात्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादपि ततः पुनश्चादर्शनं गतः। नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः। तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्नुते ॥ १८ ॥ मानसं मनसाप्नोति शारीरञ्च शरीरवान् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिलब्धवान्। ऋषेः प्रसादात् पुत्राणां स्वरूपाणां कुरूद्वह ॥ १ ॥ स राजा राजधर्मांश्च ब्रह्मोपनिषदस्तथा। अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात्। धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासञ्चैव तपस्विनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच। ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत् पितरं यदि। तद्रूपवेशवयसं दृष्टवा सर्वमेव ते ॥ ४ ॥ प्रियं मे स्यात् कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः। प्रसादादृषिमुख्यस्य मम कामः समृध्यताम् ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तवचने तस्मिन् नृपे व्यासः प्रतापवान्। प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परिक्षितम् ॥ ६ ॥ ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः। श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः

॥ ७ ॥ शमीकञ्च महात्मानं पुत्रन्तं चास्य शृङ्गिणम् । अमात्या
ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८ ॥ ततः सोऽवभृथे राजा
मुदितो जनमेजयः । पितरं स्नापयामास स्वयं सस्नौ च पार्थिवः
॥ ९ ॥ स्नात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । यायावर-
कुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ १० ॥ आस्तीक विविधाश्चर्य्यो
यज्ञोऽयमिति मे मतिः । यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणा-
शनः ॥ ११ ॥

आस्तीक उवाच । ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १२ ॥ श्रुतं विचित्र-
माख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन । सर्पाश्च भस्मसान्नीता गतश्च पदवीं
पितुः ॥ १३ ॥ कथञ्चित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव । ऋषयः
पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः ॥ १४ ॥ प्राप्तः स विपुलो धर्म्मः
श्रुत्वा पापविनाशनम् । विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात्
॥ १५ ॥ ये च पक्षधरा धर्म्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये । यान् दृष्ट्वा हीयते
पापं तेभ्यः कार्य्या नमस्क्रिया ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात् स राजा जनमे-
जयः । पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७ ॥ पप्रच्छ
तमृषिञ्चापि वैशम्पायनमच्युतम् । कथावशेषं धर्म्मज्ञो वनवासस्य
सत्तम ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुबन्धान्
जनाधिपः । धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं पुत्राणां दर्शनं नृपः ।

वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २ ॥ इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः । प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः । पुनर्जग्मुर्महात्मानं सदारास्तं महीपतिम् ॥ ४ ॥ तमाश्रमपदं धीमान् ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः । मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन । श्रुतास्ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ६ ॥ ऋद्धाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् । धर्म्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७ ॥ मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टे न व्यथते बुधः । श्रुतं देवरहस्यन्ते नारदाद्देवदर्शनात् ॥ ८ ॥ गतास्ते क्षत्रधर्म्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् । यथा दृष्टास्त्वया पुत्रास्तथा कामविहारिणः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान् भवन्तमनुरुध्यते । सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ १० ॥ विसर्ज्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम् । मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां वने ॥ ११ ॥ एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिप । बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम कुरूद्वह ॥ १२ ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुलतेजसा । युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अजातशत्रो भद्रन्ते शृणु मे भ्रातृभिः सह । त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान् प्रबाधते ॥ १४ ॥ रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये । नाथेनानुगतो विद्वान् प्रियेषु परिवर्त्तिना ॥ १५ ॥ प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमा त्वयि । न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ १६ ॥ भवन्तञ्चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते । तपोयुक्तं शरीरञ्च त्वां दृष्ट्वा धारितं मनः ॥ १७ ॥ मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने । मम तुल्यव्रते पुत्र न चिरं वर्त्तयिष्यतः ॥ १८ ॥ दुर्य्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः । व्यासस्य तपसो वीर्य्याद्भवतश्च समागमात् ॥ १९ ॥ प्रयोजनन्तु निर्वृत्तं

जीवितस्य ममानघ । उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि
॥ २० ॥ त्वय्यद्य पिण्डः कौन्तेय कुलस्येदं प्रतिष्ठितम् । श्वो वाद्य
वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥२१॥ राजनीतिः सुबहुशः
श्रुता ते भरतर्षभ । सन्देष्टव्यं न पश्यामि कृतं मे भवता प्रभो ॥२२॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनन्तन्तु नृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामर्हसि धर्म्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ २३ ॥ कामं गच्छन्तु
मे सर्व्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा । भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यत-
व्रतः ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व च । त्वय्य-
धीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५ ॥ गम्यतां पुत्र पर्य्याप्त-
मेतावत् पूजिता वयम् । राजा यदाह तत् कार्य्यं त्वया पुत्र
पितुर्वचः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु गान्धार्य्या कुन्तीमिदमभा-
षत । स्नेहवाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः ॥ २७ ॥ विस-
र्ज्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी । भवत्यां बद्धचित्तस्तु
कथं यास्यामि दुःखितः ॥ २८ ॥ न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्त्तुं ते
धर्म्मचारिणि । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥२९॥
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा । तपस्येवानुरक्तं
मे मनः सर्व्वात्मना तथा ॥ ३० ॥ शून्येयञ्च मही कृत्स्ना न मे
प्रीतिकरी शुभे । बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा
॥ ३१ ॥ पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कथामात्रावशेषिताः । न तेषां
कुलकर्त्तारं कञ्चित् पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्व्वे हि भस्मसा-
न्नीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे । अवशिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण
वै निशि ॥ ३३ ॥ चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्व्वास्तथैव नः । केवलं
वृष्णिचक्रञ्च वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ यद्दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि
धर्म्मार्थं नार्थहेतुतः । शिवेन पश्य नः सर्व्वान् दुर्लभं तव दर्श-
नम् ॥ ३५ ॥ अविषह्यं च राज्ञा हि तीव्रं चारप्स्यते तपः ।

एतत् श्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर-
मुवाचेदं वाष्पव्याकुललोचनः । नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं
भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ प्रतियातु भवान् क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं विभो ।
इहैव शोषयिष्यामि तपसेदं कलेवरम् ॥ ३८ ॥ पादशुश्रूषणे रक्तो
राज्ञो मात्रोस्तथानयोः । तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महा-
भुजम् ॥ ३९॥ गम्यतां पुत्र मैवं त्वं वोचः कुरु वचो मम । आगमा
वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः ॥ ४० ॥ उपरोधो भवे-
दिवमस्माकं तपसः कृते । त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः
परात् ॥ ४१ ॥ तस्मात् पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पञ्च नः प्रभो !
एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ॥ ४२ ॥ सहदेवस्य
राजेन्द्र राज्ञश्चैव विशेषतः । ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च
कुरुपुङ्गवाः । अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारभन् ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रति-
नन्दिताः । अनुज्ञातास्त्वया राजन् गमिष्यामो विकल्मषाः ॥ ४४ ॥
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्म्मराज्ञा महात्मना । अनुजज्ञे स कौरव्य-
मभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५ ॥ भीमञ्च बलिनां श्रेष्ठं सान्त्वयामास
पार्थिवः । स चास्य सम्यङ्मेधावी प्रत्यपद्यत वीर्य्यवान् ॥ ४६ ॥
अर्जुनञ्च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ । अनुजज्ञे स कौरव्यः
परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ४७ ॥ गान्धार्य्या चाभ्यनुज्ञाताः कृत-
पादाभिवादनाः । जनन्या समुपाघ्राताः परिमुक्ताश्च ते नृपम् ॥४८॥
चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे । पुनः पुनर्निरीक्षन्तः
प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥ द्रौपदीप्रमुखाश्चैव सर्वाः कौरव-
योषितः । न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ॥ ५० ॥
श्वश्र्वा चाभ्यनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः । सन्दिष्टाश्चेति-
कर्त्तव्यं प्रययुर्भर्त्तृभिः सह ॥ ५१ ॥ ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां
युज्यतामिति । उष्ट्राणां क्रोशतां चापि हयानां ह्रेषतामपि ॥५२॥

ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः । नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात् सबान्धवः ॥ ५३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रत्यागमने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६॥ समाप्तञ्चेदं पुत्रदर्शनपर्व्व ॥

अथ नारदागमनपर्व्व ।

वैशम्पायन उवाच । द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया । देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः । आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥२॥ चिरान्न नानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् । कच्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥३॥ के देशाः परिदृष्टास्ते किञ्च कार्य्यं करोमि ते । तद्ब्रूहि द्विजमुख्य त्वं त्वं ह्यस्माकं परा गतिः ॥ ४ ॥

नारद उवाच । चिरदृष्टोऽसि मेत्येवमागतोऽहं तपोवनात् । परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः । धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ६ ॥ परिदृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्वहः । गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च सञ्जयः ॥ ७ ॥ कथञ्च वर्त्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः । श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम् । यथाश्रुतञ्च दृष्टञ्च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ ९ ॥ वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ १० ॥ गान्धार्य्या सहितो धीमान् वध्वा कुन्त्या समन्वितः । सञ्जयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ११ ॥ आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः । वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षो-

ऽभवन्मुनिः ॥ १२ ॥ वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
त्वगस्थिमात्रशेषः स पञ्चमासानभवन्नृपः ॥ १३ ॥ गान्धारी तु
जलाहारी कुन्ती मासोपवासिनी । सञ्जयः षष्ठभक्तेन वर्त्तया-
मास भारत ॥ १४ ॥ अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत् प्रभो ।
दृश्यतो दृश्यतश्चैव वने तस्मिन् नृपस्य वै ॥ १५ ॥ अनिकेतोऽथ
राजा स बभूव वनगोचरः । ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयश्च
तमन्वयुः ॥ १६ ॥ सञ्जयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च । गान्धा-
र्यास्तु पृथा राजन् चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७ ॥ ततः कदाचि-
द्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः । गङ्गायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभि-
मुखोऽभवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान् ।
ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९ ॥ दह्यत्सु मृगयूथेषु
द्विजिह्वेषु समन्ततः । वराहाणाञ्च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान्
॥ २० ॥ समाविद्धे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसन उत्तमे । निराहार-
तया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ॥ २१ ॥ असमर्थोपसरणे सुकृशे
मातरौ च ते । ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ॥२२॥
इदमाह ततः सूतं सञ्जयं जयतां वरम् । गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न
त्वां दहति कर्हिचित् ॥ २३ ॥ वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः
परां गतिम् । तमुवाच किलोद्विग्नः सञ्जयो वदतां वरः ॥२४ ॥
राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना । न चोपायं प्रपश्यामि
मोचणे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यदत्रानन्तरं कार्य्यं तद्भवान् वक्तु-
मर्हति । इत्युक्तः सञ्जयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ॥ २६ ॥ नैष
मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात् स्वयम् । जलमग्निस्तथा वायु-
रथ वापि विकर्षणम् ॥ २७ ॥ तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ सञ्जय
मा चिरम् । इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा ॥ २८ ॥
प्राङ्मुखः सह गान्धार्य्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा । सञ्जयस्तं तथा
दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ २९ ॥ उवाच चैनं मेधावी युङ्क्ष्वा-

स्थानमिति प्रभो । ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः
॥ ३० ॥ स निरुध्येन्द्रियग्राममासीत् काष्ठोपमस्तदा । गान्धारी
च महाभागा जननी च पृथा तव ॥ ३१ ॥ दावाग्निना समायुक्तो
स च राजा पिता तव । सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावाद्मुच्यत
॥ ३२ ॥ गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः । स तानामन्त्र्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्व्वशः । प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिमवन्तं महीधरम् ॥ ३३ ॥ एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः । गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशाम्पते ॥ ३४ ॥
यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम् । तयोश्च देव्योरुभयोर्मया दृष्टानि भारत ॥ ३५ ॥ ततस्तपोवने तस्मिन् समाजग्मुस्तपोधनाः । श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठां न त्वशोचन् गतीश्च ते ॥३६॥
तत्राश्रौषमहं सर्व्वमेतत् पुरुषसत्तम । यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ॥ ३७ ॥ न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवीपतिः । प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा च सर्व्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् । निर्य्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ३९ ॥ अन्तःपुराणाञ्च तदा महानार्त्तस्वरोऽभवत् । पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ४० ॥ अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः । ऊर्द्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः । भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व्व एव ते ॥ ४१॥ अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान् रुदितस्वनः । प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥४२॥
तञ्च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् । अन्वशोचन्त ते सर्व्वे गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव भारत । निगृह्य वाष्पं धैर्य्येण धर्म्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ४४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि नारदागमनपर्व्वणि वनाग्निना धृतराष्ट्रादिदाहे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्त्ततः।
अनाथस्येव च वने तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेया गति-
र्ब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम। यत्र वैचित्रवीर्य्योऽसौ दग्ध एवं
वनाग्निना ॥ २ ॥ यस्य पुत्रशतं श्रीमद्भगवद्बाहुशालिनः। नागा-
युतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ॥ ३ ॥ यं पुरा पर्य्य-
वीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः। तं गृध्राः पर्य्यवीजन्त दावाग्निपरि-
कालितम् ॥ ४ ॥ सूतमागधसङ्घैश्च शयानो यः प्रबोध्यते। धरण्यां
स नृपः शेते पापस्य मम कर्म्मभिः ॥ ५ ॥ न च शोचामि गान्धारीं
हतपुत्रां यशस्विनीम्। पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्त्तृव्रते स्थिताम्
॥ ६ ॥ पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्वर्य्यमृद्धिमत्। उत्सृज्य
सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७ ॥ धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्-
बलं धिक् पराक्रमम्। क्षत्रधर्म्मञ्च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे
वयम् ॥ ८ ॥ सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम। यत्
समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी
भीमस्य विजयस्य च। अनाथवत् कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्त-
यन् ॥ १० ॥ वृथा संतर्पितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना। उप-
कारमजानन् स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत् स
भगवान्मातरं सव्यसाचिनः। कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्म भिक्षार्थी
समुपागतः। धिगग्निं धिक् च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसन्धताम् ॥१२॥
इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन् प्रतिभाति मे। वृथाग्निना समायोगो
यदभूत् पृथिवीपतेः। तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य
ह ॥ १३ ॥ कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम्। तिष्ठत्सु
मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने। तथाग्निना समायुक्तो निष्ठां
प्राप्तः पिता मम ॥ १४ ॥ मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसन्तता।
हा तात धर्म्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ १५ ॥ भीम पर्य्याप्नुहि
भयादिति चैवाभिवाशती। समन्ततः परिक्षिप्ता माताभून्मे दवा

ग्निना ॥ १६ ॥ सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।
न चैनां मोचयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ तत् श्रुत्वा
रुरुदुः सर्व्वे समालिङ्ग्य परस्परम् । पाण्डवाः पञ्च दुःखार्त्ता
भूतानीव युगक्षये ॥ १८ ॥ तेषान्तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदित-
स्वनः । प्रासादाभोगसंरुद्धो अन्वरौत्सीत् सरोदसी ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि नारदागमनपर्व्वणि युधिष्ठिर-
विलापे षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

नारद उवाच । नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।
वैचित्रवीर्य्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ वनं प्रविशतानेन
वायुभक्षेण धीमता । अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम्
॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्ज्जने वने । समुत्सृज्य
यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ३ ॥ स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मि-
न्नभूत् किल । तेन तद्वनमादीप्तमिति ते तापसाब्रुवन् ॥४॥ स राजा
जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया । तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव
भरतर्षभ ॥ ५ ॥ एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ । ये ते भागी-
रथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥६॥ एवं स्वेनाग्निना राजा समा-
युक्तो महीपते । मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम्
॥ ७ ॥ गुरुशुश्रूषया चैव जननी ते जनाधिप । प्राप्ता सुमहतीं
सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ८ ॥ कर्त्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषान्त्व-
मुदकक्रियाम् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ९ ॥
वैशम्पायन उवाच । ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुर-
न्धरः । निर्य्ययौ सहसोदर्य्यैः सदारश्च नरर्षभः ॥ १० ॥ पौर-
जानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः । गङ्गां प्रजग्मुरभितो वास-
सैकेन संवृताः ॥ ११ ॥ ततोऽवगाह्य सलिलं सर्व्वे ते नरपुङ्गवाः ।
युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने । गान्धार्य्याश्च पृथायाश्च

विधिवन्नामगोत्रतः ॥ १२ ॥ शौचं निवर्त्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहिः । प्रेषयामास स नरान् विधिज्ञानाप्तकारिणः ॥ १३ ॥ गङ्गाद्वारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः । तत्रैव तेषां कृत्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वयास्तदा । कर्त्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेयान् महीपतिः ॥ १४ ॥ द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः । ददौ श्राद्धानि विधिवत् दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः । सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १६ ॥ गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक् पृथक् । संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ यो यदिच्छति यावच्च तावत् स लभते नरः । शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमयो धनम् ॥ १८ ॥ यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च समलङ्कृताः । ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ १९ ॥ ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः । प्रविवेश पुरं राजा नगरं वारणाह्वयम् ॥ २० ॥ ते चापि राजवचनात् पुरुषा ये गताभवन् । संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ २१ ॥ माल्यैर्गन्धैश्च विविधैरर्चयित्वा यथाविधि । कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २२ ॥ समाश्वास्य तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । नारदोऽप्यगमद्राजन् परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ २३ ॥ एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः । वनवासे तथा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ २४ ॥ हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा । ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा । धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २६ ॥ तत्राश्रमवासिके तु पर्वण्यपि समाश्रितः । गन्धमाल्यादियुक्तञ्च हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ २७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ समाप्तञ्चेदं आश्रमवासिकपर्व ।

श्रीमहाभारतम्।

मौसलपर्व॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। षट्त्रिंशे त्वथ सम्प्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः॥१॥ ववुर्वाताश्च
निर्घाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः। अपसव्यानि शकुना मण्डलानि
प्रचक्रिरे॥२॥ प्रत्यगूहुर्महानद्यो दिशो नीहारसंवृताः। उल्का-
श्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रापतन् गगनाद्भुवि॥३॥ आदित्यो रजसा
राजन् समवच्छन्नमण्डलः। विरश्मिरुदये नित्यं कबन्धैः सम-
दृश्यत॥४॥ परिवेषाश्च दृश्यन्ते दारुणाश्चन्द्रसूर्ययोः। त्रिवर्णाः
श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः॥५॥ एते चान्ये च बहव
उत्पाता भयशंसिनः। दृश्यन्ते बहवो राजन् हृदयोद्वेगकारकाः
॥६॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः। शुश्राव
वृष्णिचक्रस्य मौषले कदनं कृतम्॥७॥ विमुक्तं वासुदेवञ्च श्रुत्वा
रामञ्च पाण्डवः। समानीयाब्रवीद्भ्रातॄन् किं करिष्याम इत्युत॥८॥
परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात् कृतान्। वृष्णीन् विनष्टांस्ते
श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाभवन्॥९॥ निधनं वासुदेवस्य समुद्र-
स्येव शोषणम्। वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः॥१०॥
मौषलं ते समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः। विषण्णा हतसङ्कल्पाः
पाण्डवाः समुपाविशन्॥११॥

जनमेजय उवाच। कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १२ ॥
वैशम्पायन उवाच। षट्त्रिंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो
महान्। अन्योन्यं मुषलैस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ १३ ॥
जनमेजय उवाच। केनानुशप्तास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका
गताः। भोजाश्च द्विजवर्य्य त्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ १४ ॥
वैशम्पायन उवाच। विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपो-
धनम्। सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् ॥ १५ ॥ ते
तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा। अब्रुवन्नुपसंगम्य
दैवदण्डनिपीड़िताः ॥ १६ ॥ इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमित-
तेजसः। ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ १७ ॥
इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः। प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो
यत्तत् शृणु नराधिप ॥ १८ ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुषलं घोर-
मायसम्। वासुदेवस्य दायादः शाम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ १९ ॥
येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः। उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्न-
मृते रामजनार्द्दनौ ॥ २० ॥ समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं
हलायुधः। जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति ॥ २१ ॥
इत्यब्रुवंस्ततो राजन् प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः। मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः
समीक्ष्याथ परस्परम्। तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः
॥ २२ ॥ अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः। अन्तज्ञो
मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः
प्रविवेश पुरं तदा। कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः
॥ २४ ॥ श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुषलं तदसूत वै। येन वृष्ण्य-
न्धककुले पुरुषा भस्मसात् कृताः ॥ २५ ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय
किङ्करप्रतिमं महत्। असूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन्
॥ २६ ॥ विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत्। तच्चूर्णं सागरे

चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ॥ २७ ॥ अघोषयंश्च नगरे वचना-दाहुकस्य ते । जनार्द्दनस्य रामस्य बभ्रोश्चैव महात्मनः ॥ २८ ॥ अद्य प्रभृति सर्व्वेषु वृष्ण्यन्धककुलेष्विह । सुरासवो न कर्त्तव्यः सर्व्वैर्नगरवासिभिः ॥ २९ ॥ यश्च नो विदितं कुर्य्यात् पेयं कश्चि-न्नरः क्वचित् । जीवन् स शूलमारोहेत् स्वयं कृत्वा सबान्धवः ॥ ३० ॥ ततो राजभयात् सर्व्वे नियमञ्चक्रिरे तदा । नराः शासन-माज्ञाय रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः ॥ ३१ ॥

इति मौसलपर्व्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह । कालो गृहाणि सर्व्वेषां परिचक्राम नित्यशः ॥ १ ॥ करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥ तमघ्नन्त महेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः । न चाशक्यत वेद्धुं स सर्व्वभूतात्ययस्तदा ॥ ३ ॥ उत्पेदिरे महा-वाता दारुणाश्च दिने दिने । वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो रोम-हर्षणाः ॥ ४ ॥ विवृद्धमूषिका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा । केशा नखाश्च सुप्तानामद्यन्ते मूषिकैर्निशि ॥ ५ ॥ चीचीकूचीति वाशन्ति सारिका वृष्णिवेश्मसु । नोपशाम्यति शब्दः स दिवारात्रमेव हि ॥ ६ ॥ अन्वकुर्व्वन्नुलूकानां सारसा विरुतं तथा । अजाः शिवानां विरुतमन्वकुर्व्वत भारत ॥ ७ ॥ पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः । वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरं-स्तदा ॥ ८ ॥ व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्वतरीषु च । शुनी-ष्वपि विड़ालाश्च मूषिका नकुलीषु च ॥ ९ ॥ नापत्रपन्त पापानि कुर्व्वन्तो वृष्णयस्तदा । प्राद्विषन् ब्राह्मणांश्चापि पितॄन् देवांस्तथैव च ॥ १० ॥ गुरूंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्द्दनौ । पत्न्यः पती-

नुचरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ११ ॥ विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्त्तते। नीललोहितमञ्जिष्ठा विसृजन्नर्चिषः पृथक् ॥ १२ ॥ उदयास्तमने नित्यं पुर्य्यां तस्यां दिवाकरः। व्यदृश्यतासकृत् पुंभिः कबन्धैः परिवारितः ॥ १३ ॥ महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतेऽतीव भारत। आहार्य्यमाणे कृमयो व्यदृश्यन्त सहस्रशः ॥ १४ ॥ पुण्याहे वाच्यमाने तु जपत्सु च महात्मसु। अभिधावन्तः श्रूयन्ते न चादृश्यत कश्चन ॥ १५ ॥ परस्परञ्च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः। ग्रहैरपश्यन् सर्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ १६ ॥ नदन्तं पाञ्चजन्यञ्च वृष्ण्यन्धकनिवेशने। समन्तात् पर्य्यवाशन्त रासभा दारुणस्वराः ॥ १७ ॥ एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्प्राप्तं कालपर्य्ययम्। त्रयोदश्याममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ १८ ॥ चतुर्द्दशी पञ्चदशी कृतेयं राहुणा पुनः। प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः॥ १९ ॥ विमृशन्नेव कालन्तं परिचिन्त्य जनार्द्दनः। मेने प्राप्तं स षट्त्रिंशं वर्षं वै केशिसूदनः ॥ २० ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी हतबान्धवा। यदनुव्याजहारार्त्ता तदिदं समुपागमत् ॥ २१ ॥ इदञ्च तदनुप्राप्तमब्रवीद्यद्युधिष्ठिरः। पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान् सुदारुणान् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत्। आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिन्दमः ॥ २३ ॥ अघोषयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात्। तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्य्येति पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥

इति मौसलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। काली स्त्री पाण्डुरैर्द्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि। स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ १ ॥ अग्निहोत्रनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेश्मसु। वृष्ण्यन्धकानखादन्त

स्वप्ने गृध्रा भयानकाः ॥ २ ॥ अलङ्काराश्च छत्रञ्च ध्वजाश्च कवचानि च । ह्रियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ॥ ३ ॥ तच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयम् । दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ४ ॥ युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं हयाहरन् पश्यतो दारुकस्य । ते सागरस्योपरिष्टादवर्त्तयन् मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः । तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ रामजनार्द्दनाभ्याम् । उच्चैर्जह्रुरप्सरसो दिवानिशं वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्राम् ॥ ६ ॥ ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः । सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः ॥ ७ ॥ ततो भोज्यञ्च भक्ष्यञ्च पेयं चान्धकवृष्णयः । बहु नानाविधञ्चक्रुर्मद्यं मांसमनेकशः ॥ ८ ॥ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगराद्बहिः । यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ९ ॥ ततः प्रभासे न्यवसन् यथोद्दिष्टं यथागृहम् । प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ १० ॥ निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् । जगामामन्त्र्य तद्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ॥ ११ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिः । जानन् विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्वारयितुं हरिः ॥ १२ ॥ ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः । अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थेषु तत् सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् । तद्वानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १४ ॥ ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्त्तकसंकुलम् । प्रावर्त्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १५ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ रामः सहितः कृतवर्म्मणा । अपिबद्युयुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥ १६ ॥ ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः । अब्रवीत् कृतवर्म्माणमवहस्यावमन्य च ॥ १७ ॥ कः क्षत्रियो हन्यमानः सुप्तान् हन्यान्मृतानिव । तन्न मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्त्वया कृतम् ॥ १८ ॥ इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः । प्रद्युम्नो

रथिनां श्रेष्ठो हार्द्दिक्यमवमन्य च ॥ १९ ॥ ततः परमसंक्रुद्धः
कृतवर्मा तदाब्रवीत् । निर्द्दिशन्निव सावज्ञं तथा सव्येन पाणिना
॥ २० ॥ भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया । बधेन सुनृ-
शंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २१ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः
परवीरहा । तिर्य्यक् सरोषया दृष्ट्या वीक्षाञ्चक्रे स मन्युमान्
॥ २२ ॥ मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् । तां कथां
श्रावयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ तत् श्रुत्वा केशवस्याङ्क-
मगमद्रुदती तदा । सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्द्दनम्
॥ २४ ॥ तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां
द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २५ ॥ एष गच्छामि पदवीं
सत्येन च तथा शपे । सौप्तिके ये च निहताः सुप्ता येन दुरात्मना
॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्म्मणा । समाप्तमायुरस्याद्य
यशश्चैव सुमध्यमे ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समी-
पतः । अभिद्रुत्य शिरः कोपाच्चिच्छेद कृतवर्म्मणः ॥ २८ ॥ तथा-
न्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्तत । अभ्यधावद्धृषीकेशो विनि-
वारयितुं तदा ॥२९॥ एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्य्यायचोदिताः ।
भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्य्यवारयन् ॥ ३० ॥ तान् दृष्ट्वा
पततस्तूर्णमभिक्रुद्धान् जनार्द्दनः । न चुक्रोध महातेजा जानन्
कालस्य पर्य्ययम् ॥ ३१ ॥ ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः काल-
धर्म्मणा । युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्य-
माने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोच-
यिष्यन् शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह
॥ ३३ ॥ व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बहुत्वा-
न्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३४ ॥ हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं
पुत्रञ्च यदुनन्दनः । एरकानान्तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः
॥ ३५ ॥ तदभूम्मुषलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् । जघान कृष्ण-

स्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३६ ॥ ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा । जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुषलैः कालचोदिताः ॥ ३७ ॥ यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप । वज्रभूतेन सा राजन्नदृश्यत तदा विभो ॥ ३८ ॥ तृणञ्च मुषलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्डकृतं सर्व्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३९ ॥ अविध्यान् विध्यति राजन् प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुषलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ४० ॥ अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत । मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् ॥४१॥ पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुक्कुरान्धकाः । नासीत् पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४२ ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन् कालस्य पर्य्ययम् । मुषलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ४३ ॥ शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च माधवः । प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः ॥ ४४ ॥ गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४५ ॥ तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः । दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ४६ ॥ भगवन् निहताः सर्व्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४७ ॥

इति मौषलपर्व्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो ययुर्दारुकः केशवश्च बभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः । तथापश्यन् राममनन्तवीर्य्यं वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते ॥ १ ॥ ततः समासाद्य महानुभावं कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् । गत्वा कुरून् सर्व्वमिदं महान्तं पार्थाय शंसस्व वधं यदूनाम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु श्रुत्वा मृतान् यादवान् ब्रह्मशापात् । इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन कुरूंस्तदा दारुको

नष्टचेताः ॥ ३ ॥ ततो गते दारुके केशवोऽथ दृष्ट्वान्तिके बभ्रु-
मुवाच वाक्यम्। स्त्रियो भवान्रक्षितु यातु शीघ्रं नैता हिंस्यु-
र्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४ ॥ स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो मदार्त्त-
वो ज्ञातिबधार्द्दितश्च। तं विश्रान्तं सन्निधौ केशवस्य दुरन्तमेकं
सहसैव बभ्रुम्। ब्रह्मानुशप्तमवधीन्महद्वै कूटे युक्तं मुषलं लुब्ध-
कस्य ॥ ५ ॥ ततो दृष्ट्वा निहतं बभ्रुमाह कृष्णोऽग्रजं भ्रातर-
मुग्रतेजाः। इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञाति-
वशाः करोमि ॥ ६ ॥ ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य जनार्द्दनः पितरं
प्राह वाक्यम्। स्त्रियो भवान्रक्षतु नः समग्रा धनञ्जयस्यागमनं
प्रतीक्षन् ॥ ७ ॥ रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मामास्तेऽद्याहं तेन
समागमिष्ये। दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां राज्ञाञ्च पूर्वं कुरुपुङ्ग-
वानाम् ॥ ८ ॥ नाहं विना यदुभिर्यादवानां पुरीमिमामशक्तं
द्रष्टुमद्य। तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे रामेण सार्द्धं वनमभ्यु-
पेत्य ॥ ९ ॥ इतीदमुक्त्वा शिरसा च पादौ संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो
जगाम। ततो महान्निनदः प्रादुरासीत् सस्त्रीकुमारस्य पुरस्य
तस्य ॥ १० ॥ अथाब्रवीत् केशवः सन्निवर्त्त्य शब्दं श्रुत्वा योषितां
क्रोशतीनाम्। पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची स वो दुःखान्मोचयिता
नराग्र्यः ॥ ११ ॥ ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श रामं वने स्थितमेकं
विविक्ते। तथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य नागं मुखान्निःसरन्तं महा-
न्तम् ॥ १२ ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महार्णवो येन
महानुभावः। सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा रक्ताननः स्वान्तनुं
तां विसृज्य ॥ १३ ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्यगृह्णान्नागा दिव्याः
सरितश्चैव पुण्याः। कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च पृथुश्रवा वरुणः
कुञ्जरश्च ॥ १४ ॥ मिश्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीकस्तथा नागो
धृतराष्ट्रो महात्मा। ह्रादः क्राथः शितिकण्ठोग्रतेजास्तथा नागौ
चक्रमन्दातिषण्डौ ॥ १५ ॥ नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः स्वयं राजा

वरुणश्चापि राजन्। प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्दंस्तेऽपूजयंश्चार्घ्य-
पाद्यक्रियाभिः ॥ १६ ॥ ततो गते भ्रातरि वासुदेवो जानन् सर्वा
गतयो दिव्यदृष्टिः। वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो भूमौ चाथ सम्वि-
वेशाग्र्यतेजाः ॥ १७ ॥ सर्वं तेन प्राक् तदा, चिन्त्यमासीद्गान्धार्य्या
यद्वाक्यमुक्तः स पूर्व्वम्। दुर्व्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते यच्चाप्युक्तं
तच्च सस्मार वाक्यम् ॥ १८ ॥ सञ्चिन्तयन्नन्धकवृष्णिनाशं कुरु-
क्षयञ्चैव महानुभावः। मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारे-
न्द्रियसन्निरोधम् ॥ १९ ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेय-
वाक्यप्रतिपालनाय। देवोऽपि सन्देहविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्
सकलार्थतत्त्ववित् ॥ २० ॥ स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिश्ये
महायोगमुपेत्य कृष्णः। जराथ तं देशमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं
मृगलिप्सुरुग्रः ॥ २१ ॥ स केशवं योगयुक्तं शयानं मृगाशङ्की
लुब्धकः सायकेन। जराविध्यत् पादतले त्वरावांस्तञ्चाभितस्त-
ज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ २२ ॥ अथापश्यत् पुरुषं योगयुक्तं पीताम्बरं
लुब्धकोऽनेकबाहुम्। मत्वात्मानं त्वपराद्धं स तस्य पादौ जरा
जगृहे शङ्कितात्मा ॥ २३ ॥ आश्वासयंस्तं महात्मा तदानीं गच्छ-
न्नूर्द्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २४ ॥ दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ
च रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वे। प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापि सिद्धा
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवानुग्र-
तेजा नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च। योगाचार्य्यो रोदसी व्याप्य
लक्ष्म्या स्थानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २६ ॥ ततो देवैर्ऋषिभि-
श्चापि कृष्णः समागतश्चारणैश्चैव राजन्। गन्धर्वाग्र्यैरप्सरोभि-
र्वराभिः सिद्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः
प्रत्यनन्दन्त राजन्मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिरानर्चुरीशम्। तं गन्धर्वाश्चापि
तस्थुः स्तुवन्तः प्रीत्या चैवं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८ ॥

इति मौसलपर्व्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । दारुकोऽपि कुरून् गत्वा दृष्ट्वा पार्थान् महारथान् । आचष्ट मौषले वृष्णीनन्योऽन्येनोपसंहृतान् ॥ १ ॥ श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् सभोजान्धककौकुरान् । पाण्डवाः शोकसन्तप्ता वित्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनस्तानामन्त्र्य केशवस्य प्रियः सखा । प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥ स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो । ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४ ॥ याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन् । तास्त्वनाथास्तदा नाथं पार्थं दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ ५ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः । तासामासीन्महानादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम् ॥ ६ ॥ तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेणापिहितेक्षणः । हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकत् सोऽभिवीक्षितुम् ॥ ७ ॥ स तां वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम् । वादित्ररथघोषौघां वेश्मतीर्थमहाकृताम् ॥ ८ ॥ रत्नशैवलसङ्घातां वज्रप्राकारमालिनीम् । रथ्यास्रोतोजलावर्त्तां चत्वरस्तिमितह्रदाम् ॥ ९ ॥ रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकां सरितं तदा । कालपाशग्रहां भीमां नदीं वैतरणीमिव ॥ १० ॥ ददर्श वासविर्धीमान् विहीनां वृष्णिपुङ्गवैः । गतश्रियं निरानन्दां पद्मिनीं शिशिरे यथा ॥ ११ ॥ तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः । सस्वनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२ ॥ सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशाम्पते । अभिपत्य प्ररुरुदुः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ ततस्तं काञ्चने पीठे समुत्थाप्योपवेश्य च । अब्रुवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः । आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ १५ ॥

इति मौसलपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम् । पुत्रशोकेन सन्तप्तं ददर्श कुरुपुङ्गवः ॥ १ ॥ तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः । आर्त्तस्यार्त्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ २ ॥ तस्य मूर्द्धानमाघ्रातुमियेषानकदुन्दुभिः । स्वस्रीयस्य महाबाहुर्न शशाक च शत्रुहन् ॥ ३ ॥ समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः । रुदन् पुत्रान् स्मरन् सर्वान् विललाप सुविह्वलः । भ्रातॄन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रांश्च सखीनपि ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । यैर्जिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन । तान् दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ५ ॥ यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा । तयोरपनयात् पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ॥ ६ ॥ यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मतौ । प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन् कत्थसे च यौ ॥ ७ ॥ तौ सदा कुरुशार्दूल कृष्णस्य प्रियभाजनौ । तावुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनञ्जय ॥ ८ ॥ न तु गर्हामि शैनेयं हार्द्दिक्यञ्चाहमर्जुन । अक्रूरं रौक्मिणेयं वै शापो ह्येवात्र कारणम् ॥ ९ ॥ केशिनं यस्तु कंसञ्च विक्रम्य जगतः प्रभुः । विदेहावकरोत् पार्थ चैद्यञ्च बलगर्वितम् ॥ १० ॥ नैषादिमेकलव्यञ्च चक्रे कालिङ्गमागधान् । गान्धारान् काशिराजञ्च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ ११ ॥ प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयांस्तथा नृपान् । सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदनः ॥ १२ ॥ त्वं हि तं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् । गोविन्दमनघं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ॥ १३ ॥ प्रत्यपश्यच्च विभुर्ज्ञातिक्षयमधोक्षजः । समुपेक्षितवान्नित्यं स्वयं स मम पुत्रकः ॥ १४ ॥ गान्धार्य्या वचनं यत्तदृषीणाञ्च परन्तप । तन्नूनमन्यथा कर्त्तुं नैच्छत् स जगतः प्रभुः ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परन्तप । अश्वत्थाम्ना हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा ॥ १६ ॥ इमांस्तु नैच्छत् स्वान् ज्ञातीन् रक्षितुं स सखा

तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृनथ सखीनयम् ॥ १७ ॥ शयाना-न्निहतान् दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदम् । संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः कुलस्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ आगमिष्यति बीभत्सुरिमां द्वारवतीं पुरीम् । आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ॥ १९ ॥ स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो । आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २० ॥ योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु । यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्य्यमिति बुध्यस्व भारत ॥२१॥ स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषु च । प्रतिपत्स्यति बीभत्सुर्भवतश्चौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ २२ ॥ इमाञ्च नगरीं सद्यः प्रतियाति धनञ्जये । प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ २३ ॥ अहं देशे तु कस्मिंश्चित् पुण्ये नियममास्थितः । कालं कर्त्ता सद्य एव रामेण सह धीमता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्य-पराक्रमः । हित्वा मां बालकैः सार्द्धं दिशं कामप्यगात् प्रभुः ॥ २५ ॥ सोऽहन्तौ च महात्मानौ चिन्तयन् भ्रातरौ तव । घोरं ज्ञातिवधञ्चैव न भुञ्जे शोककर्षितः ॥ २६ ॥ न भोक्ष्ये न च जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत् सर्वमखिलं कुरु ॥ २७ ॥ एतत्ते पार्थ राज्यञ्च स्त्रियो रत्नानि चैव हि । इष्टान् प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्याम्यरिनिसूदन ॥ २८ ॥

इति मौसलपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स बीभत्सुर्मातुलेन परन्तपः । दुर्म्मना दीनमनसं वसुदेवमुवाच ह ॥ १ ॥ नाहं वृष्णिप्रवीरेण बन्धुभिश्चैव मातुल । विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्यामीह कथञ्चन ॥ २ ॥ राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः । नकुलो याज्ञसेनी च षड़ेकमनसो वयम् ॥ ३ ॥ राज्ञः संक्रमणे चापि

कालोऽयं वर्त्तते ध्रुवम् । तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां-
वर ॥ ४ ॥ सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालं वृद्धं तथैव च । नयिष्ये
परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिन्दम ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्य-
माह धनञ्जयः । अमात्यान् वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि मा
चिरम् ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्म्मां यादवीं सभाम् । प्रवि-
वेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७ ॥ तमासनगतं तत्र
सर्वाः प्रकृतयस्तथा । ब्राह्मणा नैगमास्तत्र परिवार्य्योपतस्थिरे
॥ ८ ॥ तान् दीनमनसः सर्वान् निभृतान् गतचेतसः । उवाचेदं
वचः काले पार्थो दीनतरस्तथा ॥ ९ ॥ शक्रप्रस्थमहं नेष्ये वृष्ण्य-
न्धकजनं स्वयम् । इदन्तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १० ॥
सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च । वज्रोऽयं भवतां
राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ११ ॥ सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल-
मुद्गते । वहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत मा चिरम् ॥ १२ ॥
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पार्थेनाक्लिष्टकर्म्मणा । सज्जमाशु ततश्चक्रुः
स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ १३ ॥ तां रात्रिमवसत् पार्थः केशवस्य
निवेशने । महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ १४ ॥ श्वो-
भूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् । युक्त्वात्मानं महातेजा
जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ ततः शब्दो महानासीत् वसुदेव-
निवेशने । दारुणः क्रोशतीनाञ्च रुदतीनाञ्च योषिताम् ॥ १६ ॥
प्रकीर्णमूर्द्धजाः सर्वाः विमुक्ताभरणस्रजः । उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो
व्यलपन् करुणं स्त्रियः ॥ १७ ॥ तं देवकी च भद्रा च रोहिणी
मदिरा तथा । अन्वारोढुञ्च व्यवसिता भर्त्तारं योषितांवराः ॥१८॥
ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमूल्येन भारत । यानेन महता पार्थो
वहिर्निष्क्रामयत्तदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमा-
हताः । द्वारकावासिनः सर्वे पौरजानपदा हिताः ॥ २० ॥
तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः । पुरस्तात्तस्य यानस्य

याजकाश्च ततो ययुः ॥ २१ ॥ अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै स्वलङ्कृताः । स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः ॥ २२ ॥ यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः । तत्रैनमुपसंकल्प्य पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वराङ्गनाः । ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिलोकगाः ॥ २४ ॥ तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः । अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ २५ ॥ ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः । सामगानाञ्च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६ ॥ ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्ण्यन्धककुमारकाः । सर्वे चैवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ २७ ॥ अलुप्तधर्म्मस्तं धर्म्मं कारयित्वा स फाल्गुनः । जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ २८ ॥ स तान् दृष्ट्वा निपतितान् कदने भृशदुःखितः । बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार ह ॥ २९ ॥ यथा प्रधानतश्चैव चक्रे सर्वास्तथा क्रियाः । ये हता ब्रह्मशापेन मुषलैरेरकोद्भवैः ॥ ३० ॥ ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः । अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१ ॥ स तेषां विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्य्याणि पाण्डवः । सप्तमे दिवसे प्रायात् रथमारुह्य सत्वरः ॥ ३२ ॥ अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ट्रयुतैरपि । स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदन्त्यः शोककर्षिताः ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयः । भृत्यास्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ॥ ३४ ॥ वीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा । ययुस्ते परिवार्य्याथ कलत्रं पार्थशासनात् ॥ ३५ ॥ कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा । स पादरक्षैः संयुक्ताः सान्तरायुधिका ययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ॥ ३७ ॥ दश षट् च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् । पुरस्कृत्य ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३८ ॥ बहूनि च सहस्राणि

प्रयुतान्यर्बुदानि च । भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथा विनिर्ययुः ॥ ३९ ॥ तत् सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रमहर्द्धिमत् उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ४० ॥ निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः । द्वारकां रत्नसम्पूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४१ ॥ यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत । तत्तत् संप्लावयामास सलिलेन स सागरः ॥ ४२ ॥ तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः । तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च । निवसन्नानयामास वृष्णिदारान् धनञ्जयः ॥ ४४ ॥ स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् । देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमकरोत् प्रभुः ॥ ४५ ॥ ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४६ ॥ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः । आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शिनः ॥ ४७ ॥ अयमेकोऽर्जुनो धन्वी वृद्धबालं हतेश्वरम् । नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्चेमे हतौजसः ॥ ४८ ॥ ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः । अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ४९ ॥ महता सिंहनादेन द्रावयन्तः पृथग्जनम् । अभिपेतुर्वधार्थं ते कालपर्य्यायचोदिताः ॥ ५० ॥ ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः । उवाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ५१ ॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा यदि जीवितुमिच्छथ । इदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥ ५२ ॥ तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तद्वचः । अभिपेतुर्जनं मूढा वार्य्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् । आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथञ्चन ॥ ५४ ॥ चकार सज्यं कृच्छ्रेण सम्भ्रमे तुमुले सति । चिन्तयामास चास्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ५५ ॥ वैकृत्यन्तन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्य्ये तथा युधि । दिव्यानां महदस्त्राणां विनाशाद्व्रीडितोऽभवत् ॥ ५६ ॥

वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्व रथयोधिनः । न शेकुरावर्त्तयितुं
ह्रियमाणञ्च तं जनम् ॥ ५७ ॥ कलत्रस्य बहुत्वाद्धि संपतत्सु
ततस्ततः । प्रयत्नमकरोत् पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५८ ॥
मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । समन्ततो व्यकृष्यन्त
कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ ५९ ॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो
धनञ्जयः । जघान दस्यून् सोद्विग्नो वृष्णिभृत्यैः सह प्रभुः ॥ ६० ॥
क्षणेन तस्य ते राजन् क्षयं जग्मुरजिह्मगाः । अक्षया हि पुरा
भूत्वा क्षीणाः क्षतजभोजनाः ॥ ६१ ॥ स शरक्षयमासाद्य दुःख-
शोकसमाहतः । धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत् पाकशासनिः ॥६२॥
प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः । जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः
समन्ताज्जनमेजय ॥ ६३ ॥ धनञ्जयस्तु दैवं तत् मनसाचिन्तयत्
प्रभुः । दुःखशोकसमाविष्टो निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ६४ ॥ अस्त्रा-
णाञ्च प्रणाशेन बाहुवीर्य्यस्य संक्षयात् । धनुषश्चाविधेयत्वात्
शराणां संक्षयेण च ॥ ६५ ॥ बभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनु-
चिन्तयन् । न्यवर्त्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६६ ॥
ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः । हृतभूयिष्ठरत्नस्य कुरु-
क्षेत्रमवातरत् ॥ ६७ ॥ एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हृतशेषि-
तम् । न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनञ्जयः ॥ ६८ ॥ हार्द्दिक्य-
तनयं पार्थो नगरं मार्त्तिकावतम् । भोजराजकलत्रञ्च हृतशेषं
नरोत्तमः ॥ ६९ ॥ ततो बालाश्च वृद्धाश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः ।
वीरैर्विहीनान् सर्वांस्तान् शक्रप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ७० ॥ यौयु-
धानिं सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् । न्यवेशयत धर्मात्मा
वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ७१ ॥ इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय पर-
वीरहा । वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्य्यमाणाः प्रवव्रजुः ॥ ७२ ॥
रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि । देवी जाम्बवती
चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥७३॥ सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य

सम्मताः । वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये धृतनिश्चयाः ॥ ७४ ॥ फल-
मूलादि भोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य
कलापग्राममाविशन् ॥ ७५ ॥ द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थ-
मभ्ययुः । यथार्हं संविभज्यैनान् वज्रे पर्यददज्जयः ॥ ७६ ॥ स
तत् कृत्वा प्राप्तकालं वाष्पेणापिहितोऽर्जुनः । कृष्णद्वैपायनं व्यासं
ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७७ ॥

इति मौसलपर्व्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १ ॥ स तमासाद्य धर्मज्ञ-
मुपतस्थे महाव्रतम् । अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः
॥ २ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः । आस्यता-
मिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३ ॥ तमप्रतीतमनसं निश्व-
सन्तं पुनः पुनः । निर्व्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥
नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः । अवीरजानुगमनं
ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ॥ ५ ॥ युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव
लक्ष्यसे । न त्वां प्रभिन्नं जानामि किमिदं भरतर्षभ । श्रोतव्य-
ञ्चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । यः स मेघवपुः श्रीमान् बृहत्पङ्कजलोचनः ।
स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७ ॥ मौषले
वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः । बभूव वीरान्तकरः प्रभासे
लोमहर्षणः ॥ ८ ॥ ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।
भोजवृष्ण्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं तैर्हतं युधि ॥ ९ ॥ गदापरिघ-
शक्तीनां सहाः परिघबाहवः । त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य
पर्य्ययम् ॥ १० ॥ हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनम् ।

निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतरेतरम् ॥ ११ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि
विनाशममितौजसाम् । चिन्तयानो यदूनाञ्च कृष्णस्य च यशस्विनः
॥ १२ ॥ शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम् । नभसः पतन-
ञ्चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ॥ १३ ॥ अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्ग-
धन्वनः । न चेह स्थातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः ॥ १४ ॥
इतः कष्टतरं चान्यत् शृणु तद्वै तपोधन । मनो मे दीर्य्यते येन
चिन्तयानस्य वै मुहुः ॥ १५ ॥ पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन्
सहस्रशः । आभीरैरनुसृत्याजौ हृताः पञ्चनदालयैः ॥ १६ ॥
तत्राहं धनुरादाय नाशकं तस्य पूरणे । यथा पुरा च मे वीर्य्यं
भुजयोर्न तथाभवत् ॥ १७ ॥ अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि
महामुने । शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ॥ १८ ॥ पुरुष-
श्चाप्रमेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः । चतुर्भुजः पीतवासाः श्यामः
पद्मदलेक्षणः । तं न पश्यामि गोविन्दं किं नु जीवामि दुःखितः
॥ १९ ॥ यश्च याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युति । प्रदहन्
रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतम् ॥ २० ॥ येन पूर्वं प्रदग्धानि
शत्रुसैन्यानि तेजसा । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैरहं पश्चाद्व्यनाशयम्
॥ २१ ॥ तमपश्यन् विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम । परिनिर्विण्ण-
चेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२ ॥ विना जनार्द्दनं वीर नाहं
जीवितुमुत्सहे । श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्द्दिशः ॥२३॥
प्रनष्टज्ञातिवीर्य्यस्य शून्यस्य परिधावतः । उपदेष्टुं मम श्रेयो
भवानर्हति सत्तम ॥ २४ ॥

व्यास उवाच । ब्रह्मशापविनिर्द्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
विनष्टाः कुरुशार्दूल न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ भवितव्यं तथा
तच्च दिष्टमेतन्महात्मनाम् । उपेक्षितञ्च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपो-
हितुम् ॥ २६ ॥ त्रैलोक्यमपि गोविन्दः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसहेदन्यथा कर्त्तुं कुतः शापं महात्मनाम् ॥ २७ ॥ रथस्य पुरतो

याति यः स चक्रगदाधरः। तव स्नेहात् पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतु-
र्भुजः॥ २८॥ कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः। मोच-
यित्वा तनुं प्राप्तः कृष्णः स्वस्थानमुत्तमम्॥ २९॥ त्वयापीह
महत् कर्म्म देवानां पुरुषर्षभ। कृतं भीमसहायेन यमाभ्याञ्च
महाभुज॥ ३०॥ कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान् कुरुपुङ्गव।
गमनं प्राप्तकालञ्च इदं श्रेयस्करं विभो॥ ३१॥ एवं बुद्धिश्च तेजश्च
प्रतिपत्तिश्च भारत। भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्य्यये॥ ३२॥
कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनञ्जय। काल एव समादत्ते पुन-
रेव यदृच्छया॥ ३३॥ स एव बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्ब्बलः।
स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः॥ ३४॥ कृतकृत्यानि
चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम्। पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो
भविष्यति॥ ३५॥ कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत।
एतत् श्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ॥ ३६॥

वैशम्पायन उवाच। एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः।
अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम्॥ ३७॥ प्रविश्य च
पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम्। आचष्ट तद्यथा वृत्तं वृष्ण्य-
न्धककुलं प्रति॥ ३८॥

इति मौसलपर्व्वणि अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

समाप्तञ्च मौसलपर्व्व॥

श्रीमहाभारतम्।

अथ महाप्रस्थानिकपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौषलमाहवम्।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवङ्गते॥१॥
वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैवं कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं
महत्। प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत्॥२॥ कालः
पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते। कालपाशमहं मन्ये त्वमपि
द्रष्टुमर्हसि॥३॥ इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन्।
अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमतः॥४॥ अर्जुनस्य मतं
ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा। अन्वपद्यत तद्वाक्यं यदुक्तं सव्य-
साचिना॥५॥ ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन् धर्मकाम्यया।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः॥६॥ अभिषिच्य स्वराज्ये
च राजानञ्च परिक्षितम्। दुःखार्त्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्ड-
वाग्रजः॥७॥ एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति। यदूनां
परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह॥८॥ परिक्षिद्धास्तिनपुरे
शक्रप्रस्थे च यादवः। वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मनः
कृथाः॥९॥ इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः। मातु-
लस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च॥१०॥ भ्रातृभिः सह धर्मात्मा

कृत्वोदकमतन्द्रितः । श्राद्धान्युद्दिश्य सर्व्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥११॥
द्वैपायनं नारदञ्च मार्कण्डेयं तपोधनम् । भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं
हरिमुद्दिश्य यत्नवान् ॥ १२ ॥ अभोजयत् स्वादु भोज्यं कीर्त्तयित्वा
च शार्ङ्गिणम् । ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वान्रथांस्तथा ॥१३॥
स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यस्तदा शतसहस्रशः । कृपमभ्यर्च्य च गुरुमथ
पौरपुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ शिष्यं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तम ।
ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय्य युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ सर्वमाचष्ट
राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः । ते श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा
जनाः ॥ १६ ॥ भृशमुद्विग्नमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः । नैवं
कर्त्तव्यमिति ते तदोचुस्ते नराधिपम् ॥ १७ ॥ न च राजा तथा-
कार्षीत् कालपर्य्यायधर्म्मवित् । ततोऽनुमान्य धर्म्मात्मा पौरजान-
पदं जनम् ॥ १८ ॥ गमनाय मतिञ्चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ।
ततः स राजा कौरव्यो धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ उत्सृज्या-
भरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत । भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च
यशस्विनी ॥ २० ॥ तथैव जगृहुः सर्व्वे वल्कलानि नराधिप ।
विधिवत् कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ॥ २१ ॥ समुत्सृज्याप्सु
सर्व्वेऽग्नीन् प्रतस्थुर्नरपुङ्गवाः । ततः प्ररुरुदुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा
नरोत्तमान् ॥ २२ ॥ प्रस्थितान् द्रौपदीषष्ठान् पुरा द्यूतजितान्
यथा । हर्षोऽभवच्च सर्व्वेषां भ्रातृणां गमनं प्रति ॥ २३ ॥ युधि-
ष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च । भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठी
श्वा चैव सप्तमः ॥ २४ ॥ आत्मना सप्तमो राजा निर्य्ययौ गजसा-
ह्वयात् । पौरैरनुगतो दूरं सर्व्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ २५ ॥ न चैन-
मशकत् कश्चिन्निवर्त्तस्वेति भाषितुम् । न्यवर्त्तन्त ततः सर्व्वे नरा
नगरवासिनः ॥ २६ ॥ कृपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्य्यवारयन् ।
विवेश गङ्गां कौरव्य उलूपी भुजगात्मजा ॥ २७ ॥ चित्राङ्गदा
ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति । शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या मातरः

पर्य्यवारयन् ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।
कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ २९ ॥ योगयुक्ता
महात्मानस्त्यागधर्म्ममुपेयुषः । अभिजग्मुर्बहून् देशान् सरितः
सागरांस्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
अर्ज्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥ पृष्ठतस्तु
वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा । द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ
भरतसत्तम ॥ ३२ ॥ श्वा चैवानुययावेकः प्रस्थितान् पाण्डवान्
वनम् । क्रमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ ३३ ॥
गाण्डीवन्तु धनुर्दिव्यं न मुमोच धनञ्जयः । रत्नलोभान्महाराज
ते चाक्षय्ये महेषुधी ॥ ३४ ॥ अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैल-
मिवाग्रतः । मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं साक्षात् पुरुषविग्रहम् ॥ ३५ ॥
ततो देवः स सप्तार्च्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् । भो भोः पाण्डुसुता
वीराः पावकं मां निबोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो भीम-
सेन परन्तप । अर्ज्जुनाश्विसुतौ वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ३७ ॥
अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धञ्च खाण्डवम् । अर्ज्जुनस्य प्रभावेण
तथा नारायणस्य च ॥ ३८ ॥ अयं वः फाल्गुनो भ्राता गाण्डीवं
परमायुधम् । परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३९ ॥
चक्ररत्नन्तु यत् कृष्णे स्थितमासीन्महात्मनि । गतं तच्च पुनर्हस्ते
कालेनैष्यति तस्य च ॥ ४० ॥ वरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत् पार्थ-
कारणात् । गाण्डीवं धनुषां श्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ॥ ४१ ॥
ततस्ते भ्रातरः सर्व्वे धनञ्जयमचोदयन् । स जले प्राक्षिपत्तैतत्
तथाक्षय्ये महेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयत ।
ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४३ ॥ ततस्ते तूत्त-
रेणैव तीरेण लवणाम्भसः । जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिण-
पश्चिमाम् ॥ ४४ ॥ ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
ददृशुर्द्वारकाञ्चापि सागरेण परिप्लुताम् ॥ ४५ ॥ उदीचीं पुन-

रावृत्य ययुर्भरतसत्तमाः। प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योग-
धर्मिणः ॥ ४६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिश-
मास्थिताः। ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १ ॥
तञ्चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम्। अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं
शिखरिणां वरम् ॥ २ ॥ तेषान्तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योग-
धर्मिणाम्। याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३ ॥
तान्तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः। उवाच धर्मराजानं
याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ४ ॥ नाधर्म्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या पर-
न्तप। कारणं किन्नु तद्ब्रूहि यत् कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनञ्जये।
तस्यैतत् फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ भरतसत्तमः।
समाधाय मनो धीमान् धर्म्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ सहदेवस्ततो
विद्वान् निपपात महीतले। तञ्चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजान-
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ योऽयमस्मासु सर्वेषु शुश्रूषुरनहङ्कृतः। सोऽयं
माद्रवतीपुत्रः कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कञ्चन।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ययौ
तदा। भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ कृष्णां
निपतितां दृष्ट्वा सहदेवञ्च पाण्डवम्। आर्त्तो बन्धुप्रियः शूरो
नकुलो निपपात ह ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारु-

दर्शने । पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ योऽय-
मक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः । रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः
पतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्व्वबुद्धिमताम्वरः ॥ १५ ॥ रूपेण मत्समो
नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् । अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि
स्थितम् ॥ १६ ॥ नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर । यस्य
यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्नुते ॥ १७ ॥ तांस्तु प्रपतितान् दृष्ट्वा
पाण्डवः श्वेतवाहनः । पपात शोकसन्तप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥१८॥
तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि । म्रियमाणे दुराधर्षे
भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि
महात्मनः । अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकाह्ना निर्द्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्र-
वीत् । न च तत् कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१ ॥ अव-
मेने धनुर्ग्राहानेष सर्व्वांश्च फाल्गुनः । तथा चैतन्न तु तथा कर्त्तव्यं
भूमिमिच्छता ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निप-
पात ह । पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भो
भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव । किं निमित्तञ्च पतनं
ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिभुक्तञ्च भवता प्राणेन तु विकत्थसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं
महाबाहुर्जगामानवलोकयन् । श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः
कीर्त्तितो मया ॥ २६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्व्वणि द्रौपद्यादिपतने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सन्नादयन् शक्रो दिवं भूमिञ्च सर्वशः। रथेनोपाययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १ ॥ स भ्रातॄन् पतितान् दृष्ट्वा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। अब्रवीच्छोकसन्तप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २ ॥ भ्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह। न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३ ॥ सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरन्दर। साऽस्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४ ॥

शक्र उवाच। भ्रातॄन् द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान्। कृष्णया सहितान् सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥५॥ निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ। अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥६॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह। स गच्छेत मया सार्द्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

शक्र उवाच। अमर्त्त्यत्वं मत्समत्वञ्च राजन् श्रियञ्च कृत्स्नां महतीञ्चैव सिद्धिम्। संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अनार्य्यमार्य्येण सहस्रनेत्र शक्यं कर्त्तुं दुष्करमेतदार्य्य। मा मे श्रिया सङ्गमनं तथास्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच। स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्यमिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति। ततो विचार्य्य क्रियतां धर्म्मराज त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच। भक्तत्यागं प्राहुरनन्तपापं तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन। तस्मान्नाहं जातु कथञ्चनाद्य त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थं महेन्द्र ॥ ११ ॥ भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्त्तं प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम्। प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच । शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्दत्तमिष्टं विवृत-
मथो हुतञ्च । तस्मात् शुनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात् प्राप्-
स्यसि देवलोकम् ॥ १३ ॥ त्यक्त्वा भ्रातॄन् दयिताञ्चापि कृष्णां प्राप्तो
लोकः कर्म्मणा स्वेन वीर । श्वानञ्चैनं न त्यजसे कथन्नु त्यागं
कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न विद्यते सन्धिरथापि विग्रहो मृतै-
र्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा । न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्तत-
स्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १५ ॥ भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः । मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्धर्म्मराजस्य वचो निशम्य धर्म्मस्वरूपी
भगवानुवाच । युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तव-
संप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्म्म उवाच । अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥ पुरा द्वैतवने चासि
मया पुत्र परीक्षितः । पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो
हताः ॥ १९ ॥ भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन् वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥ अयं श्वा
भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया । तस्मात् स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चि-
दस्ति नराधिप ॥२१॥ अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धर्म्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥ प्रययुः स्वैर्विमा-
नैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः । सर्व्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्-
बुद्धिकर्म्मिणः ॥ २४ ॥ स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २५ ॥ ततो देवनिका-

यशो नारदः सर्वलोकवित्। उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २६ ॥ येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः। कीर्त्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ २७ ॥ लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसम्पदा। स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २८ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत्। देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ २९ ॥ शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे। तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ ३० ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरन्दरः। आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३१ ॥ स्थानेऽस्मिन् वस राजेन्द्र कर्म्मभिर्निर्ज्जितैः शुभैः। किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३२ ॥ सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान् क्वचित्। नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन॥ ३३ ॥ अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप। स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम्। पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३५ ॥ तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिवर्हण। गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ३६ ॥ यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता। द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ॥ ३७ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्व्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

समाप्तञ्चेदं महाप्रस्थानिकपर्व ॥

श्रीमहाभारतम्।

अथ स्वर्गारोहणिकपर्व्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वं पितामहाः । पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्व्ववित्तासि मे मतः । महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्व्वपितामहाः । युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्व्वत तत् शृणु ॥ ३ ॥ स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । दुर्य्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४ ॥ भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् । देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्म्मभिः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्य्योधनममर्षितः । सहसा सन्निवृत्तोऽभूत् श्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ ६ ॥ ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान् वै नाहं दुर्य्योधनेन वै । सहितः कामये लोकान् लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ७ ॥ यत्कृते पृथिवी सर्व्वा सुहृदो बान्धवास्तथा । हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्व्वं महावने ॥ ८ ॥ द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्म्मचारिणी । पर्य्याकृष्टानवद्याङ्गी पत्नी नो गुरुसन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुम् । तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ १० ॥ नैवमित्यब्रवीत्तन्तु नारदः प्रहसन्निव । स्वर्गे निवासे राजेन्द्र

विरुद्धश्चापि नश्यति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथञ्चन। दुर्य्योधनं प्रतिदृष्यं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२ ॥ एष दुर्य्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह। सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः ॥ १३ ॥ वीरलोकगतिं प्राप्तो युद्धे हुत्वात्मनस्तनुम्। यूयं सर्व्वे सुरसमाः सङ्ग्रामेन हिंसिताः ॥ १४ ॥ स एष क्षत्रधर्म्मेण स्थानमेतदवाप्तवान्। भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ न तन्मनसि कर्त्तव्यं पुत्र यत् द्यूतकारितम्। द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १६ ॥ ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं ज्ञातिकारिताः। संग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान् संस्मर्त्तु-मर्हसि ॥ १७ ॥ समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्य्योधनेन वै। स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८ ॥ नारदेनैव-मुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः। भ्रातॄन् पप्रच्छ मेधावी वाक्य-मेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ यदि दुर्य्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः। अधर्म्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृद्द्रुहः ॥ २० ॥ यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सनरद्विपा। वयञ्च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ २१ ॥ ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः। सत्य-प्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः ॥ २२ ॥ तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम्। कर्णञ्चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्य-सङ्गरम् ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्नं सात्यकिञ्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान्। ये च शस्त्रैर्वधं प्राप्ताः क्षत्रधर्म्मेण पार्थिवाः ॥ २४ ॥ क्व नु ते पार्थिवा ब्रह्मन् नैतान् पश्यामि नारद। विराटद्रुपदौ चैव धृष्ट-केतुमुखांश्च तान् ॥ २५ ॥ शिखण्डिनन्तु पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः। अभिमन्युञ्च दुर्द्धर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्व्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १ ॥ जुहुवुर्ये शरी-
राणि रणवह्नौ महारथाः । राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे
हता रणे ॥ २ ॥ क्व ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।
तैरप्ययं जितो लोकः कच्चित् पुरुषसत्तमैः ॥ ३ ॥ यदि लोका-
निमान् प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः । स्थितं वित्त हि मां देवाः
सहितं तैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥ कच्चिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः
शुभः । न तैरहं विना वत्स्ये भ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ॥ ५ ॥
मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्म्मणि । कर्णस्य क्रियतां
तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६ ॥ इदञ्च परितप्यामि पुनः पुन-
रहं सुराः । यन्मातुः सदृशौ पादौ तस्याहममितात्मनः ॥ ७ ॥
दृष्ट्वैव तौ नानुगतः कर्णं परबलार्द्दनम् । न ह्यस्मान् कर्णसहि-
तान् जयेत् शक्रोऽपि संयुगे ॥ ८ ॥ तमहं यत्र तत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि
सूर्य्यजम् । अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ९ ॥
भीमञ्च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम । अर्ज्जुनञ्चेन्द्रसङ्काशं
यमौ चैव यमोपमौ ॥ १० ॥ द्रष्टुमिच्छामि तांश्चाहं पाञ्चालीं
धर्म्मचारिणीम् । न चेह स्थातुमिच्छामि सत्यमेव ब्रवीमि वः
॥ ११ ॥ किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः । यत्र ते मम
स स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ १२ ॥

देवा ऊचुः । यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र मा चिरम् ।
प्रिये हि तव वर्त्तामो देवराजस्य शासनात् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।
युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परन्तप ॥ १४ ॥ ततः कुन्तीसुतो
राजा देवदूतश्च जग्मतुः । सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुष-
र्षभाः ॥ १५ ॥ अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः । पन्थान-
मशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्म्मभिः ॥ १६ ॥ तमसा संवृतं घोरं

केशशैवलशाद्दलम् । युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्द्दमम् ॥१७॥ दंशोत्पातकभल्लूकमच्छिकामशकावृतम् । इतश्चेतश्च कुणपैः समन्तात् परिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमाकुलम् । ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ १९ ॥ अयोमुखैश्च काकाद्यैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतम् । सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्यशैलोपमैर्वृतम् ॥ २० ॥ मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्नबाहूरुपाणिभिः । निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१ ॥ स तत् कुणपदुर्गन्धमशिवं लोमहर्षणम् । जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन् ॥ २२ ॥ ददर्शोष्णोदकैः कीर्णां नदीञ्चापि सुदुर्गमाम् । असिपत्रवनञ्चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ २३ ॥ करम्भवालुकां तप्तामायसीश्च शिलाः पृथक् । लौहकुम्भांश्च तैलस्य क्वाथ्यमानाः समन्ततः ॥ २४ ॥ कूटशाल्मलिकञ्चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् । ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५॥ स तं दुर्गं समालक्ष्य देवदूतमुवाच ह । कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिममीदृशम् ॥ २६ ॥ क्व च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि । देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७ ॥ स सन्निववृते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् । देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं तव ॥ २८ ॥ निवर्त्तितव्यो हि मया तथास्म्युक्तो दिवौकसैः । यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरस्तु निर्विसस्तेन गन्धेन मूर्च्छितः । निवर्त्तने धृतमनाः पर्य्यावर्त्तत भारत ॥ ३० ॥ स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाहतः । शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१ ॥ भो भो धर्म्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव । अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्त्तकम् ॥ ३२ ॥ आयाति त्वयि दुर्द्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः । तव गन्धानुगतस्तात येनास्मान् सुखमागमत् ॥ ३३ ॥ ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ । सुखमासादयिष्यामस्त्वां

दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्त्तमपि भारत ।
त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५ ॥ एवं बहुविधा
वाचः कृपणा वेदनावताम् । तस्मिन् देशे च शुश्राव समन्तात्
वदतां नृप ॥ ३६ ॥ तेषान्तु वचनं श्रुत्वा दयावान् दीनभाषि-
णाम् । अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥
स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः । ग्लानानां दुःखिता-
नाञ्च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ३८ ॥ अबुध्यमानस्ता वाचो धर्म्म-
पुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच के भवन्तो वै किमर्थं चेह तिष्ठत ॥ ३९ ॥
इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादावभाषिरे । कर्णोऽहं भीमसेनोऽह-
मर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽह-
मित्युत । द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवन्ते विचुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ ता वाचः
स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप । ततो विमम्रृषे राजा किं न्विदं
दैवकारितम् ॥ ४२ ॥ किन्नु तत् कलुषं कर्म्म कृतमेभिर्महा-
त्मभिः । कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ ४३ ॥ य
इमे पापगन्धेऽस्मिन् देशे सन्ति सुदारुणे । नाहं जानामि सर्व्वेषां
दुष्कृतं पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ४४ ॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा
सुयोधनः । तथा श्रिया युतः पापैः सह सर्व्वैः पदानुगैः ॥ ४५ ॥
महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः । कस्येदानीं विकारोऽयं
य इमे नरकं गताः ॥ ४६ ॥ सर्वधर्म्मविदः शूराः सत्यागमपरा-
यणाः । क्षत्रधर्म्मपराः सन्तो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७ ॥
किन्नु सुप्तोऽस्मि जागर्म्मि चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविका-
रोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवं बहुविधं राजा विम-
मर्ष युधिष्ठिरः । दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥४९॥
क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्म्मसुतो नृपः । देवांश्च गर्हयामास
धर्म्मञ्चैव युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतमुवाच ह ।
गम्यतां तत्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिकम् ॥ ५१ ॥ न ह्यहं तत्र

यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् । मत्संश्रयादिमे दूताः सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ५३ ॥ निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् । यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरस्य नरकदर्शने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्थिते मुहूर्त्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ स च विग्रहवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् । तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषु भासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु । समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३ ॥ नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् । नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ४ ॥ लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः । विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः । ददर्श राजा कौरव्यस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५ ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः । ववौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६ ॥ मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह । साध्या रुद्रास्तथादित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ७ ॥ सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः । यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ८ ॥ ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः । युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव । एह्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ॥ १० ॥ सिद्धिः प्राप्ता महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव । न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ॥ ११ ॥ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।

शुभानामशुभानाञ्च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेव सः । पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात् स्वर्गमुपैति सः ॥ १३ ॥ भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते । तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १४ ॥ व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति । व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ॥१५॥ यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा । द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ १६ ॥ आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव कल्मषात् ॥ १७ ॥ स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे । सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान् पश्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः । स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे ॥ १९ ॥ तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो । स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ ॥ २० ॥ भ्रातॄंश्चान्यांस्तथा पश्य स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् । स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान् व्येतु ते मनसो ज्वरः ॥ २१ ॥ कृच्छ्रं पूर्वं चानुभूय इतः प्रभृति कौरव । विहरस्व मया सार्द्धं गतशोको निरामयः ॥ २२ ॥ कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् । दानानाञ्च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव ॥ २३ ॥ अद्य त्वां देवगन्धर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि । उपसेवन्तु कल्याणा विरजोऽम्बरभूषणाः ॥ २४ ॥ राजसूयजितान् लोकान् स्वयमेवासि ऋद्धितान् । प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च महाफलम् ॥ २५ ॥ उपर्य्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर । हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥ २६ ॥ मान्धाता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः । दौष्मन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २७ ॥ एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी । आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ २८ ॥ अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति । गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौर-

विन्द्र युधिष्ठिरम्। धर्मो विग्रहवान् साक्षात् उवाच सुतमात्मनः ॥ ३० ॥ भो भो राजन् महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक। मद्भक्त्या सत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन् कृता मया। न शक्यसे चालयितुं स्वभावात् पार्थ-हेतुतः ॥ ३२ ॥ पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रश्नात् द्वैतवने मया। अरणीसहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३३ ॥ सोदर्य्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यास्तत्र भारत। श्वरूपधारिणा पुत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भ्रातॄणामर्थे यत् स्थातुमिच्छसि। विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३५ ॥ न च ते भ्रातरः पार्थ नरकार्हा विशाम्पते। मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३६ ॥ अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्याः सर्वराजभिः। ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्त्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ न सव्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ। कर्णो वा सत्यवाक् शूरो नरकार्हाश्चिरं नृप ॥ ३८ ॥ न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर। एह्येहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोकगाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः। जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदिवालयैः ॥ ४० ॥ गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम्। अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ४१ ॥ ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। निर्वैरो गतसन्तापो जले तस्मिन् समाप्लुतः ॥ ४२ ॥ ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः। धर्मेण सहितो धीमांस्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ४३ ॥ यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरुद्गणैः। स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः॥१॥ ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम्। तेनैव दृष्टपूर्व्वेण सादृश्येनैव सूचितम्॥२॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम्। चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः॥३॥ उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा। तथास्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम्॥४॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्वीक्ष्य युधिष्ठिरम्। यथावत् प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ॥५॥ अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरम्। द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनन्दनः॥६॥ अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणावृतं विभुम्। भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितम्॥७॥ वायोर्मूर्त्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्त्तिसमन्वितम्। श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकाङ्गतम्॥८॥ अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा। नकुलं सहदेवञ्च ददर्श कुरुनन्दन॥९॥ तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम्। वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्च्चसम्॥१०॥ अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः। ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट्॥११॥ श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता। अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर॥१२॥ रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्म्मिता शूलपाणिना। द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता॥१३॥ एते पञ्च महाभागा गन्धर्व्वाः पावकप्रभाः। द्रौपद्यास्तनया राजन् युष्माकममितौजसः॥१४॥ पश्य गन्धर्व्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। एनञ्च त्वं विजानीहि भ्रातरं पूर्व्वजं पितुः॥१५॥ अयं ते पूर्व्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः। सूर्य्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः॥१६॥ आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभम्। साध्यानामथ देवानां विश्वेषां मरुतामपि॥१७॥ गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्ण्यन्धकमहारथान्। सात्यकि-

प्रमुखान् वीरान् भोजांश्चैव महाबलान् ॥ १८ ॥ सोमेन सहितं
पश्य सौभद्रमपराजितम्। अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसम-
द्युतिम् ॥ १९ ॥ एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माद्र्या च सङ्गतः।
विमानेन सदाभ्येति पिता तव ममान्तिकम् ॥ २० ॥ वसुभिः सहितं
पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपम्। द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं
निशामय ॥ २१ ॥ एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव।
गन्धर्वसहिता यान्ति यक्षपुण्यजनैस्तथा ॥ २२ ॥ गुह्यकानां गतिं
चापि केचित् प्राप्ता नराधिप। त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गाः पुण्य-
वाग्बुद्धिकर्म्मभिः ॥ २३ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्व्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच। भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च
पार्थिवः। विराटद्रुपदौ चोभौ शङ्खश्चैवोत्तरस्तथा ॥ १ ॥ धृष्ट-
केतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित्। दुर्य्योधनसुताश्चैव शकुनि-
श्चैव सौबलः ॥ २ ॥ कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः।
घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः ॥ ३ ॥ ये चान्ये कीर्त्तिता
वीरा राजानो दीप्तमूर्त्तयः। स्वर्गे कालं कियन्तस्ते तस्थुस्तदपि
शंस मे ॥ ४ ॥ आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम।
अन्ते वा कर्म्मणां कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ॥ ५ ॥ एतदि-
च्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं द्विजोत्तम। तपसा हि प्रदीप्तेन सर्व्वं
त्वमनुपश्यसि ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना।
व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। न शक्यं कर्म्मणामन्ते सर्व्वेण मनुजा-
धिप। प्रकृतिं किन्नु सम्यक्ते पृच्छैषा संप्रयोजिता ॥ ८ ॥ शृणु

गुह्यमिदं राजन् देवानां भरतर्षभ । यदुवाच महातेजा दिव्य-
चक्षुः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्य्यो महा-
व्रतः । अगाधबुद्धिः सर्व्वज्ञो गतिज्ञः सर्व्वकर्म्मणाम् ॥ १० ॥ वसू-
नेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः । अष्टावेव हि दृश्यन्ते
वसवो भरतर्षभ ॥ ११ ॥ बृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्यङ्गिरसां-
वरम् । कृतवर्म्मा तु हार्द्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणान् ॥ १२ ॥ सनत्-
कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् । धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्
प्राप दुरासदान् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यश-
स्विनी । पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ ॥ १४ ॥ विराट-
द्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः । निशठाक्रूरसाम्बाश्च भानुः
कम्पो विदूरथः ॥ १५ ॥ भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः ।
कंसश्चैवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तथैव च ॥ १६ ॥ उत्तरश्च सह भ्राता
शङ्खेन नरपुङ्गवः । विश्वेषां देवतानान्ते विविशुर्नरपुङ्गवाः ॥१७॥
वर्च्चा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य
फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १८ ॥ स युद्धा क्षत्रधर्म्मेण यथा नान्यः
पुमान् क्वचित् । विवेश सोमं धर्म्मात्मा कर्म्मणोऽन्ते महारथः ॥१९॥
आविवेश रविं कर्णो निहतः पुरुषर्षभ । द्वापरं शकुनिः प्राप
धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रात्मजाः सर्व्वे यातुधाना
बलोत्कटाः । ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ॥ २१ ॥
धर्म्ममेवाविशत् क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः । अनन्तो भगवान्
देवः प्रविवेश रसातलम् ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाद्धि यो योगा-
द्गामधारयत् । यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्म्मणोऽन्ते विवेश ह ॥ २३ ॥ षोड़शस्त्री-
सहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः । अमज्जंस्ताः सरस्वत्यां कालेन
जनमेजय ॥ २४ ॥ तत्र त्यक्ता शरीराणि दिवमारुरुहुः पुनः ।
ताश्चाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ २५ ॥ हतास्तस्मि-

महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः। घटोत्कचादयश्चैव देवान् यचांश्च भेजिरे ॥ २६ ॥ दुर्य्योधनसहायाय राक्षसाः परि-कीर्त्तिताः। प्राप्तास्ते क्रमशो राजन् सर्वे लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥ भवनञ्च महेन्द्रस्य कुवेरस्य च धीमतः। वरुणस्य तथा लोकान् विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महा-द्युते। कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २९ ॥

सौतिरुवाच। एतत् श्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः स राजा जनमेजयः। विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३० ॥ ततः समापया-मासुः कर्म तत्तस्य याजकाः। आस्तीकश्चाभवत् प्रीतः परिमोच्य भुजङ्गमान् ॥ ३१ ॥ ततो द्विजातीन् सर्वांस्तान् दक्षिणाभिरतो-षयत्। पूजितश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ३२ ॥ विसर्जयित्वा विप्रांस्तान् राजापि जनमेजयः। ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ ३३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायन-कीर्त्तितम्। व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसत्रे नृपस्य हि ॥ ३४ ॥ पुण्योऽयमितिहासाख्यः पवित्रञ्चेदमुत्तमम्। कृष्णेन मुनिना विप्र निर्मितं सत्यवादिना ॥ ३५ ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता। अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३६ ॥ ऐश्वर्य्ये वर्त्तता चैव साङ्ख्ययोगवता तथा। नैकतन्त्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३७ ॥ कीर्त्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम्। अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ३८ ॥ य इदं श्रावये-द्विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि। धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३९ ॥ कार्ष्णं वेदमिमं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः। ब्रह्महत्यादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ॥ ४० ॥ य इदं श्राव-येत् श्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः। अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄं-स्तस्योपतिष्ठते ॥ ४१ ॥ अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा। महाभारतमाख्याय पश्चात् सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ४२ ॥ यद्रात्रौ

कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः । महाभारतमाख्याय पूर्वां
सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ भरतानां महज्जन्म तस्माद्भारतमुच्यते ।
महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ ४४ ॥ निरुक्तमस्य यो
वेद सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । धर्म्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ
॥ ४५ ॥ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् । जयो
नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणेन च
राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता । स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जय-
कामो लभेज्जयम् ॥ ४७ ॥ गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहु-
भागिनीम् । तनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ ४८ ॥
सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्म्मकाम्यया । षष्टिं शतसहस्राणि
चकारान्यां स संहिताम् ॥ ४९ ॥ त्रिंशत्शतसहस्राणि देवलोके
प्रतिष्ठितम् । पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं यक्षलोके चतुर्द्दश ॥ ५० ॥ एकं
शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रभाषितम् । नारदोऽश्रावयद्देवानसितो
देवलः पितॄन् ॥ ५१ ॥ रक्षोयक्षाञ्छुको मर्त्त्यान् वैशम्पायन एव
तु । इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसम्मितम् ॥ ५२ ॥ व्यासोक्तं
श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । स नरः सर्व्वकामांश्च कीर्त्तिं
प्राप्येह शौनक ॥ ५३ ॥ गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति
संशयः । भारताध्ययनात् पुण्यादपि पादमधीयतः ॥ ५४ ॥
श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु । श्रद्दधानस्य पूयन्ते
सर्व्वपापान्यशेषतः ॥ ५५ ॥ महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्वेमां संहितां
पुरा । श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्म्मात्मा पुत्रमध्यापयत् शुकम् ॥ ५६ ॥ माता-
पितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि यान्ति
यास्यन्ति चापरे ॥ ५६ ॥ हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि
च । दिवसे दिवसे मूढ़माविशन्ति न पण्डितम् ॥ ५८ ॥ ऊर्द्ध-
बाहुर्विरौम्येष न च कश्चित् शृणोति मे । धर्म्मादर्थश्च कामश्च स
किमर्थं न सेव्यते ॥ ५९ ॥ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्म्मं

त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ६० ॥ इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥६१॥ यथा समुद्रो भगवान् यथा च हिमवान् गिरिः । ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ६२ ॥ कार्ष्णं वेदागमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते । इमं भारतमाख्यानं यः पठेत् सुसमाहितः । स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥६३॥ द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवञ्च । यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ६४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः । फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेष्विह ॥ १ ॥ देयं समाप्ते भगवन् किञ्च पर्वणि पर्वणि । वाचकः कीदृशश्चात्र एष्टव्यस्तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् विधिमिमं फलं यच्चापि भारत । श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३ ॥ दिवि देवा महीपाल क्रीड़ार्थमवनिं गताः । कृत्वा कार्य्यमिदञ्चैव ततश्च पुनरागताः ॥ ४ ॥ हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समासतः । ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भवं वसुधातले ॥ ५ ॥ अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वे देवाश्च शाश्वताः । आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥ ६ ॥ गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा । सिद्धा धर्माः स्वयम्भूश्च मुनिभिः कात्यगोचरः ॥ ७ ॥ गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः । ग्रहाः सम्वत्सराश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ॥ ८ ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ॥ ९ ॥ तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं
नामकर्मानुकीर्त्तनात् । कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः
॥ १० ॥ इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः । संयतात्मा शुचि-
र्भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा
भारत भारतम् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या च भरतर्षभ
॥ १२ ॥ महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च । गावः
कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥ १३ ॥ सर्वकामगुणोपेता
यानानि विविधानि च । भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि
काञ्चनम् ॥ १४ ॥ वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलङ्कृताः ॥ १५ ॥ यद्यद्गृहे वरं
किञ्चिद्यदस्ति महद्वसु । तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च
सूनवः ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया दातुं क्रमशस्तस्य पारगः ।
शक्तितः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पकः ॥ १७ ॥ सत्यार्जवरतो
दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः । श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति
तत् शृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ १९ ॥ रूपवान्
सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः । दानमानगृहीतश्च कार्य्यो
भवति वाचकः ॥ २० ॥ अविलम्बमनायस्तमद्रुतं धीरमूर्जितम् ।
असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ॥ २१ ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्त-
मष्टस्थानसमीरितम् । वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः
॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् । देवीं सर-
स्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ ईदृशाद्वाचकात् राजन्
श्रुत्वा भारत भारतम् । नियमस्थः शुचिः श्रोता शृण्वन् स फल-
मश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अप्सरोगण-
सङ्कीर्णं विमानं लभते महत् । प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति

समाहितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारणं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत् । सर्वं रत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धविभूषितः । दिव्यगन्धधरो नित्यं देवलोके महीयते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् । वसत्यमरसङ्काशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥ २९ ॥ चतुर्थे वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् । उदितादित्यसङ्काशं ज्वलन्तमनलोपमम् ॥ ३० ॥ विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति । वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥ ३१ ॥ षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् । कैलासशिखराकारं वैदूर्य्यमणिवेदिकम् ॥ ३२॥ परिक्षिप्तञ्च बहुधा मणिविद्रुमभूषितम् । विमानं समधिष्ठाय कामगं साप्सरोगणम् ॥ ३३ ॥ सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः । अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥ ३४ ॥ चन्द्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रतीकाशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ॥ ३५ ॥ सेव्यमानं वरस्त्रीणां चन्द्रात् कान्ततरैर्मुखैः । मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निस्वनैः ॥ ३६ ॥ अङ्के परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते । नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत ॥ ३७ ॥ काञ्चनस्तम्भनिर्व्यूहं वैदूर्य्यकृतवेदिकम् । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ॥ ३८ ॥ सेवितं चाप्सरःसङ्घैर्गन्धर्वैर्दिविचारिभिः । विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥३९॥ दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यचन्दनभूषितः । मोदते दैवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनभिवन्द्य च । किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसम्बाधं वैदूर्य्यमणितोरणम् । हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखम् ॥ ४२ ॥ गन्धर्वैर्गीतकुशलैरप्सरोभिश्च शोभितम् । विमानं सुकृतावासं सुखेनैवोपपद्यते ॥४३॥ मुकुटेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिणा । दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गो

दिव्यमाल्यविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यै-
र्भोगैः समन्वितः । विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया वृतः ॥४५॥
अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते । अयं गन्धर्वसहितः सह-
स्राख्येकविंशतिम् ॥ ४६ ॥ पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते ।
दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणा-
कीर्णो निवसत्यमरो यथा । ततः सूर्य्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने
तथा ॥ ४८ ॥ शिवस्य भवने राजन् विष्णोर्याति सलोकताम् ।
एवमेतन्महाराज नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ४९ ॥ श्रद्दधानेन
वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम । वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यदादि-
च्छति ॥ ५० ॥ हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विशेषतः । कटकं
कुण्डले चैवं ब्रह्मसूत्रं तथापरम् ॥ ५१ ॥ वस्त्रञ्चैव विचित्रञ्च
गन्धञ्चैव विशेषतः । देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्
॥ ५२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते । वाच्यमाने
तु विप्रेन्द्रे राजन् पर्वणि पर्वणि ॥ ५३ ॥ जातिं देशञ्च सत्यञ्च
माहात्म्यं भरतर्षभ । धर्मवृत्तिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप
॥ ५४ ॥ स्वस्तिवाच्य द्विजानादौ ततः कार्य्यं प्रवर्त्तिते । समाप्ते
पर्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेद्द्विजान् ॥ ५५ ॥ आदौ तु वाचकञ्चैव
वस्त्रगन्धसमन्वितम् । विधिवद्भोजयद्राजन् मधुपायसमुत्तमम् ॥५६॥
ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा । आस्तीके भोजयेद्राजन्
दद्याच्चैव गुड़ौदनम् ॥५७॥ अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ५८ ॥ आरण्यके
मूलफलैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् । अरणीपर्व आसाद्य जलकुम्भं
प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तर्पणानि च मुख्यानि धान्यमूलफलानि च ।
सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥ विराटपर्वणि
तथा वासांसि विविधानि च । उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुणा-
न्वितम् ॥ ६१ ॥ भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा यानमनुत्तमम् ॥ ६२ ॥ ततः सर्वगुणो-
पेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् । द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं पर-
मार्चितम् ॥ ६३ ॥ शय्याश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा ।
कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यः संस्कृतं
सम्यक् दद्यात् संयतमानसः । शल्यपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुड़ौ-
दनैः ॥ ६५ ॥ अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् । गदापर्वण्यपि
तथा मुद्गमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु
द्विजोत्तमान् । घृतौदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पुनः ॥ ६७॥
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् । शान्तिपर्वण्यपि तथा
हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ६८ ॥ आश्वमेधिकं समासाद्य भोजनं
सार्वकामिकम् । तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ६९ ॥
मौसले सर्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् । महाप्रस्थानिके तद्वत्
सार्वकामगुणान्वितम् ॥ ७० ॥ स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भजये-
द्द्विजान् । हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्द्विजान् ॥ ७१ ॥
गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदर्द्धेनापि दातव्या
दरिद्रेष्वपि पार्थिव ॥ ७२ ॥ सर्वपर्वसमाप्तौ तु पुस्तकं वै विच-
क्षणः । सुवर्णेन च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ॥ ७३ ॥ हरि-
वंशे पर्व्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् । पारणे पारणे राजन्
यथावद्भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्र-
कोविदः । शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृतः ॥ ७५॥ शुक्ला-
म्बरधरः स्रग्वी शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः । अर्च्चयेत यथान्यायं गन्ध-
माल्यैः पृथक् पृथक् ॥ ७६ ॥ संहितापुस्तकान्राजन् प्रयतः सुस-
माहितः । भक्ष्यैर्मांसैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ॥ ७७ ॥
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामथ दापयेत् । देवताः कीर्त्तयेत् सर्वा
नरनारायणौ तथा ॥ ७८ ॥ ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य
द्विजोत्तमान् । तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ ७९ ॥